

Centar za filozofiju i društvenu teoriju

VLADIMIR ARZENŠEK

STRUKTURA I POKRET

Beograd 1984.

»Filozofija i društvo«, knjiga 4.

Naučno veče

Dušan Breznik, Nikola Čobeljić
Zagorka Golubović, Andrija Krešić
Zdravko Kučinar, Mihailo Marković
Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov
Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić
Miladin Životić

Urednik
Dragoljub Mićunović

Univerzitet u Beogradu / Institut društvenih nauka

Centar za filozofiju i društvenu teoriju

VLADIMIR ARZENŠEK

**STRUKTURA
I POKRET**

**Sa slovenačkog preveo
Milan Đorđević**

Beograd 1984.

Ova knjiga nastala je u okviru projekta
»Industrijalizacija i emancipacija« koji finansira
Republička zajednica nauke Srbije

Vladimir Arzenšek: *Struktura i pokret* — Recenzenti: dr Neca
Jovanov, dr Ljubomir Tadić, dr Vesna Pešić — Izdavač:
Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za
filozofiju i društvenu teoriju, 11000 Beograd, Narodnog fronta 45
— Oprema: M. Josić — Tiraž: 1.500 primeraka (prvo
izdanje) — Stampa: Zavod za izdavačku delatnost »Filip Višnjić«,
Beograd, Ustanička 25, decembar 1984.

Predgovor

Ova knjiga ima dva dela. U prvom delu su predstavljeni rezultati desetogodišnjih istraživanja (1972 — 1981) u Sloveniji* i rada na temi »Institucionalna struktura i društveni pokret«, u okviru projekta »Industrijalizacija i emancipacija« iz programa Centra za filozofiju i društvenu teoriju. Od te građe do sada je vrlo malo objavljeno u člancima koje sam napisao za naše naučne časopise. Reč je o sledećim istraživanjima koja su razvrstana po hronološkom redosledu: uzroci, tipologija i oblici razrešavanja individualnih sukoba u industrijskim radnim organizacijama; ekonomski, socijalne i psihološke determinante kolektivnih sukoba radnih organizacija Slovenije; interesne strukture zaposlenih u radnim organizacijama; oslobođenje rada.

Raspoređivanje empirijske građe u poglavlja koncipirano je tako da prikaže položaj radnika u trima ravnima socijalne strukture: u procesu rada, u radnoj organizaciji i u širem društvu. Prvih pet poglavlja trebalo bi da omoguće da se shvati ono šesto koje obrađuje radnike u štrajku.

Poseban problem predstavlja poglavlje o strukturi svesti. Razlika između empirijske i klasne svesti radnika legitimira elitističko shvatanje radničkog pokreta. Naš cilj je drugičiji. Ako istorijski materijalizam predstavlja najbolju interpretaciju istorije, onda je svest determinisana. Empirijska svest radnika predstavlja jedan aspekt klasne strukture društva. Samo na taj način moguće je shvatiti Markssovu ideju o revoluciji kao samoukidanju proletarijata.

Drugi deo knjige predstavlja pokušaj teorijskog osvetljavanja empirijskih istraživanja industrijskog konflikta, interesnih struktura i alienacije. Industrijski konflikt i organizovanost radnika, problem klasne svesti, odnos institucionalne strukture društva i samoupravljanja, pluralizam i masovno društvo, te istorijska analiza demokratije saveta, predstavljaju glavne teme kojima je posvećena ova analiza.

Ljubljana, maja 1984.

* Istraživanja izložena u ovoj studiji izvedena su na Fakultetu za sociologiju, političke nauke i novinarstvo i u Institutu za sociologiju Univerziteta u Ljubljani.

Tabela 1. OPIS ANALIZIRANIH ISTRAZIVANJA

Tema Istrazivanja	Godina pred.	Broj radnici služb.	Administrativni				Stručnj. Rukovod. saveta	Ukupno
			N	N	N	N		
Individualni konflikti	1972.	12	329				308	637
Strajkovi	1974.	14	583				84	171
Interne strukture	1976.	3	58	58	58	54	54	228
Interne strukture	1977.	10	163	175	155	135	135	628
Allijenacija	1980/81.	6	286	80	74	65	65	505
Ukupno		45	1429	313	287	646	171	2846

Prvi deo

**RADNICI I KLASNA
STRUKTURA DRŠTVA**

1. Socijalni sistem radne organizacije

Struktura moći predstavlja glavnu karakteristiku jednog socijalnog sistema. Brojna istraživanja distribucije moći koja su šezdesetih godina sprovedena u jugoslovenskim radnim organizacijama pokazala su da je najveća moć skoncentrisana u rukama profesionalne uprave. Samoupravni organi imaju manju moć, još manju političke organizacije a najmanju radnici. Sedamdesete godine su donele značajne institucionalne promene: formiranje ošnovnih organizacija udruženog rada sa većom ulogom neposrednog odlučivanja radnih ljudi, uvođenje delegatskog sistema i institucionalizaciju aktivnosti političkih organizacija. Jesu li ove promene dovelе do demokratizacije strukture moći u radnim organizacijama?

Struktura moći

Društveni karakter jugoslovenske radne organizacije određuje odnos moći uprave, samoupravnih organa i političkih organizacija. Pitamo se, kakve je promene taj odnos doživeo sedamdesetih godina. Na tabeli 2 struk-

Tabela 2. DISTRIBUCIJA MOĆI U PRIVREDNIM PREDUZEĆIMA

	1969.	1970.	1971.	1974.	1981.
Glavni direktor	3.91	4.02	4.05	4.18	4.27
Ostali viši rukovodioci preduzeća	3.69	3.77	3.83	3.88	4.01
Radnički savet	3.40	3.55	3.53	3.12	3.04
Funkcioneri Saveza komunista	3.13	3.11	2.97	2.88	3.18
Funkcioneri sindikata	2.80	2.97	2.82	3.17	2.86
Radnici	2.60	2.81	2.75	2.19	2.09

Napomena: Proseci su izračunati obzirom na sledeće vrednosti odgovora: 1 — vrlo mali uticaj, 2 — mali uticaj, 3 — nešto uticaja, 4 — znatan uticaj, 5 — vrlo jak uticaj.

tura moći je prikazana na osnovu pet empirijskih istraživanja.¹ Ako pogledamo trend, konstatujemo da početkom osamdesetih godina uprava ima najveću, a radnici i radnički savet najmanju moć. Političke organizacije 1981. imaju isto tako malu moć kao i 1969. Početkom osamdesetih godina struktura moći je još više oligarhij-

Tabela 3. POSTOTAK ČLANOVA RADNIČKOG SAVETA KOJI
SMATRAJU DA ODREĐENA DRUŠTVENA GRUPA IMA NAJ-
VEĆI UTICAJ NA IZVESNOM PODRUČJU AKTIVNOSTI U
PREDUZEĆU (1974)

	Viši ruko- vodioči	Srednji ruko- vodioči	Niz ruko- vodioči	Članovi saveta	Funkcio- radnic. neri SK i sindikata	Radnici	Ukupno
1. Formiranje dugoročnoga plana preduzeća	63	3	24	6	2	2	100
2. Investicije	40	4	39	15	1	1	100
3. Određivanje radnih normi	18	18	57	5	0	2	100
4. Određivanje radnoga vremena (odmor, smjene, dopusti)	16	20	28	26	8	2	100
5. Raspodjela stanova	16	1	14	63	14	2	100
6. Određivanje dodataka (za prevoz, prehranu itd.)	16	4	19	37	23	1	100
7. Određivanje mjerila za raspodejku osobnih dohodataka	31	6	28	28	6	1	100
8. Predlaganje kandidata za samoupravne organe	16	5	2	16	48	13	100
9. Imenovanje rukovodilaca	39	1	8	34	16	2	100
10. Imenovanje rukovodilaca radne grupe	30	8	22	22	12	6	100
11. Prijem i otpuštanje suradnika u radnoj grupi	13	19	28	36	5	1	100
12. Rešavanje konflikata između radnika i uprave	30	10	7	26	23	4	100
13. Rešavanje konflikata između suradnika u radnoj grupi	19	31	12	19	16	3	100
Broj područja u kojima je grupa dominantna	6	1	2	3	1	0	13

Napomena: Najveći broj znači da određena grupa na tom području ima dominantan uticaj.

ska od one kakva je bila krajem šezdesetih godina. Naučno, postoji mogućnost da naši podaci ne izražavaju trend oligarhizacije, već varijaciju uzoraka. Ali u svakom slučaju možemo reći da sedamdesete godine nisu dovele ni do kakve egalizacije strukture moći u radnim organizacijama. I danas industrijska birokratija dominira nad radnicima, samoupravnim organima i političkim organizacijama.

Oligarhijski karakter socijalnog sistema radne organizacije evidentan je i iz mišljenja članova radničkih saveta (tabela 3). Uticaj uprave nije veliki samo na području poslovne politike, nego i u regulisanju društvenih odnosa među zaposlenima. Uprava ima dominantan uticaj na raspodelu ličnih dohodaka, kadrovsku politiku i rešavanje konflikata.

Samoupravna participacija i osećanje nemoći

Na tabeli 4 prikazana su mišljenja socioprofesionalnih grupa o svom samoupravnom odlučivanju u osnov-

Tabela 4. SAMOUPRAVLJANJE SOCIOPROFESIONALNIH GRUPOVA U OSNOVNOJ ORGANIZACIJI UDRUŽENOG RADA

(% respondenata koji misle da
odlučuju o nabrojanim područjima)
(1980/81)

	Radnici	Administr. službenici	Struč- njaci	Rukovo- dioci
Dugoročni plan OOUR-a	5%	3%	10%	62%
Imenovanje rukovodilaca u OOUR-u	7	5	7	31
Određivanje merila raspodele ličnih dohodaka	2	11	8	43
Investicije	5	10	17	64
N	(286)	(80)	(74)	(65)

noj organizaciji udruženog rada. Vidimo da se tehnička inteligencija i kancelarijski službenici mnogo ne razlikuju od radnika u pogledu malog uticaja na procese odlučivanja. I tabela 5 potvrđuje da u našim radnim organizacijama postoje rukovodioci kao »elita moći«, te intelektulci i manuelni radnici kao »masa«. Gotovo 75%

Tabela 5. PERCIPIRANA NEMOĆ SOCIOPROFESSIONALNIH GRUPA U DVA ISTRAŽIVANJA

(% respondenata koji se
slažu sa mišljenjem
»Imam vrlo mali uticaj
na značajne stvari koje
se događaju u radnoj
organizaciji«)

	% nemoćnih	N
1976.		
Radnici	64	(58)
Administrativni službenici	65	(58)
Stručnjaci	60	(58)
Rukovodioци	33	(54)
1977.		
Radnici	82	(163)
Administrativni službenici	86	(175)
Stručnjaci	72	(155)
Rukovodioci	40	(135)

stručnjaka izjavilo je u jednom od istraživanja da ima vrlo mali uticaj na događanje u radnoj organizaciji. Na tabeli 5 grupu »rukovodioci« čine viši i srednji rukovodioci. U istraživanje 1974. bila je uključena grupa viših rukovodilaca (direktori i šefovi sektora). Sa stavom »Imam vrlo mali uticaj na značajne stvari koje se događaju u radnoj organizaciji« slaže se 19% viših rukovodilaca.

Na tabeli 6 prikazani su rezultati istraživanja o alienaciji s obzirom na percipiranu nemoć u radnoj organizaciji. Ponovo vidimo da radnici i administrativni službenici najviše doživljavaju nemoć, a rukovodioci najmanje. I stručnjaci osećaju srazmerno visoku nemoć. Tri petine radnika misli da nema nikakvog uticaja na članove samoupravnih organa, među stručnjacima takvih je dve petine, a među rukovodiocima samo jedna desetina.

Ni radnici koji su članovi samoupravnih organa ne doživljavaju bitno manju nemoć. Odsustvo dezalijenijskih efekata samoupravljanja jasno se može videti iz tabele 7. Samoupravna aktivnost radnika u osnovnoj

Tabela 6. PERCIPIRANA NEMOĆ U PREDUZECU (1980/81)

	Radnici	Administr. službenici	Struč- njaci	Rukovo- dinci
1. Nemam osećaj da sam samoupravljač u radnoj organizaciji	57%	62%	31%	23%
2. Mislim da u radničkom savetu nije moguće iskazivali interes ljudi kao što sam ja protiv interesa rukovodilaca	57	67	41	12
3. Čovek kao ja nema prave mogućnosti za zaštitu svojih interesa ako dode u konflikt s ljudima iz radne organizacije koji imaju veliki uticaj	62	66	46	25
4. Nemam nikakvog uticaja na članove samoupravnih organa u radnoj organizaciji	62	60	39	9
N	(286)	(80)	(74)	(65)

Napomena: Navedeni su postoci respondenata koji se sa određenim stavom slažu ili potpuno slažu.

Tabela 7. KORELACIJE IZMEĐU PERCIPIRANE NEMOĆI U PREDUZECU I SAMOUPRAVNE AKTIVNOSTI (1980/81)

	Radnici	Administr. službenici	Struč- njaci	Rukovo- dinci
Samoupravna aktivnost u OOOUR-u	—.15	—.17	—.30	—.37
Samoupravna aktivnost u radnoj grupi	—.19	—.08	—.28	—.36
Samoupravni interesi u OOOUR-u	—.03	.05	—.09	—.21
Samoupravni interesi u radnoj grupi	—.06	.37	.05	—.24
N	(286)	(80)	(74)	(65)

organizaciji udruženog rada i radnoj grupi praktično ne smanjuje njihovo osećanje nemoći (obe korelaciije su niske).⁷ Najveću negativnu korelaciju između samoupravne aktivnosti i nemoći vidimo kod rukovodilaca: respondenti sa većom aktivnošću imaju manje osećanje nemoći.

Na tabeli 7 prikazan je i odnos samoupravnih interesa i nemoći u radnoj organizaciji.⁸ Ovaj odnos iskazuje sve tri moguće varijante: odsustvo odnosa, pozitivan odnos i negativan odnos. Kod radnika i stručnjaka korelacija ne postoji. Za te dve grupe nije moguće tvrditi da je nemoć posledica nedostatka interesa za samoupravljanje (u tom slučaju bi korelacija morala biti negativna). Respondenti sa višim stepenom interesa doživljavaju isto toliko nemoć kao i respondenti sa nižim stepenom.

Strukturalne determinante koje potiču iz socijalnog sistema ne dopuštaju psihološko objašnjenje nemoći. Kod administrativnih službenika opažamo pozitivan odnos između samoupravnih interesa u radnoj grupi i nemoći: respondenti sa većim interesima doživljavaju *veću* nemoć. U tom slučaju dopušteno je aspiracijsko objašnjenje koje se temelji na konceptu relativne deprivacije: respondenti sa višim samoupravnim interesima intenzivnije doživljavaju svoje stanje nemoći u socijalnoj strukturi. Kod rukovodilaca prisutan je negativan odnos: respondenti sa većim interesima doživljavaju manju nemoć. U tom slučaju moguće je do izvesne mere (korelacija nije visoka) upotrebiti genuino motivaciono objašnjenje: manja nemoć je posledica većih interesa i veće aktivnosti koja je s tim povezana.

2. Alienirani rad

Hijerarhijska struktura moći koja je karakteristična za jugoslovensku radnu organizaciju u terminologiji Marksove teorije društva znači otuđenje od proizvodnih sredstava i proizvoda, što predstavlja karakteristiku klasičnog društva. Klasni odnosi su odnosi između onih koji imaju kontrolu nad sredstvima proizvodnje i proizvodima, te onih koji tu kontrolu nemaju, mada su stvarni proizvođači. Za Marks-a je alienacija od ekonomskog sistema rezultat činjenice da je radnik otuđen od radnog procesa: »[...] otuđenje se ne pokazuje samo u rezultatu nego i u *aktu proizvodnje*, unutar same proizvodne djelatnosti. Kako bi se radnik mogao tude suprotstaviti proizvodu svoje djelatnosti, ako se u aktu same proizvodnje sam sebi nije otudio: proizvod je samo résumé djelatnosti, proizvodnje.«⁴

Marksova temeljna kritika vredela je za onaj oblik radne organizacije koji se razvio u kapitalističkom sistemu. Stoga je uperenia i protiv ekonomskog sistema socijalističkog društva, ako omogućava da kapitalistički oblik radne organizacije preživi. Marks se nije samo protivio činjenici da radnici ne participiraju u ekonomskoj dobiti od svoga rada. On je mislio da bi izjednačavanje dohodaka svih članova društva jedino promenilo odnos prema radu koji radnik ima u kapitalizmu u odnos svih ljudi prema radu. Takva zajednica je »samo zajednica rada i jednakost plaće, koju isplaćuje zajednički kapital, tj. zajednica kao opći kapitalist«.⁵ Koreni zla se nalaze u osnovnom odnosu radnika prema procesu proizvodnje. Nijedan oblik ekonomskih aranžmana ne može kompenzirati činjenicu da je čovek u procesu rada dehumanizovan zbog prirode radnih zadataka. Marks se suprotstavljao činjenici da radna organizacija u kapitalističkom sistemu oduzima radniku mogućnost da radom razvija svoje kreativne potencijale.

Sta nam govore naši podaci o otuđenom radu u jugoslovenskim preduzećima?

Najamno shvatanje rada

U istraživanjima smo koristili Marksovu definiciju otuđenog rada. Marks kaže da otuđeni rad »nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo *sredstvo* da zadovolji potrebe izvan njega«.⁴ Koristili smo sledeća tri stava:

1. Moj rad je nešto što moram da obavljam da bih mogao da živim; većina stvari koje me zaista zanimaju nalazi se izvan rada.

2. Novac je najvažnija nagrada koju čovek dobija za svoj rad.

3. Rad je nužno zlo, potrebno da bih stekao stvari koje ja i moja porodica želimo.

Na tabeli 8 vidi se otuđenje od rada u tri istraživanja. Konstatujemo da postoji visoka stabilnost stepena otuđenosti socioprofesionalnih grupa. Samo se u četiri slučaja radi o razlici koja je veća od 10%. U dva slučaja reč je o stručnjacima koji su u istraživanju 1980/81. za 15% više otuđeni nego 1977. i to u smislu rada kao sredstva za izdržavanje, a za 12% više su otuđeni nego

Tabela 8. ALIJENIRANI RAD U TRI ISTRAŽIVANJA

	Radim da bih živeo	Najvažniji je novac	Rad je nužno zlo	N
1976.				
Radnici	57%	64%	66%	(58)
Administrativni službenici	53	45	41	(58)
Stručnjaci	28	22	14	(58)
Rukovodioци	20	13	17	(54)
1977.				
Radnici	53	60	60	(163)
Administrativni službenici	50	47	44	(175)
Stručnjaci	27	21	20	(155)
Rukovodioци	14	17	22	(135)
1980/81.				
Radnici	63	69	62	(286)
Administrativni službenici	64	42	50	(80)
Stručnjaci	42	30	28	(74)
Rukovodioци	18	25	15	(65)

Napomena: Navedeni su postoci respondenata koji se sa određenim stavom slažu ili potpuno slažu.

1976. u smislu rada kao nužnog zla. U sva četiri slučaja, respondenti doživljavaju najveće otuđenje u istraživanju 1980/81.

Vidimo da radnici u najvišem stepenu izražavaju najamno shvatanje rada. Ni članstvo u samoupravnim organima, ni svakodnevna samoupravna aktivnost ne smanjuju njihovu alienaciju. Kvalifikovani radnici su isto otuđeni kao i nekvalifikovani (tabela 9). Kako nam po-

Tabela 9. ALIJENIRANI RAD RADNIKA I NJIHOVA KVALIFIKACIJA (1980/81)

	Radim da bih živeo	Najvažniji je novac	Rad je nužno zlo	N
Nekvalifikovani radnici	67%	68%	64%	(60)
Polukvalifikovani radnici	66	73	74	(74)
Kvalifikovani radnici	64	71	57	(148)

Napomena: Navedeni su postoci respondenata koji se sa određenim stavom slažu ili potpunoslažu.

kazuje tabela 10, nisu bitne ni razlike između industrijskih grana. Ovaj podatak je za kritiku kad pomislimo da uzorak iz automobilske industrije čine radnici koji rade na pokretnoj traci, a uzorak iz hemijske industrije nadzornici komandnih pultova u automatizovanim pogonima.

Iz činjenice da među hemijskim radnicima njih 20% ima samo osnovnu školu, a da je među radnicima iz

Tabela 10. ALIJENIRANI RAD RADNIKA U RAZLIČITIM INDUSTRIJAMA (1980/81)

	Radim da bih živeo	Najvažniji je novac	Rad je nužno zlo	N
Tekstilna industrija	75%	76%	72%	(76)
Automobilska industrija	56	65	66	(77)
Hemijska industrija	62	71	59	(76)

Napomena: Navedeni su postoci respondenata koji se sa određenim stavom slažu ili potpunoslažu.

automobilske industrije takvih čak 59%. evidentno je da obrazovanje ima malo značaja u otuđenju od rada. Opšte otuđenje od rada proistiće iz industrijske podele rada koja je karakteristična za sve grane industrije.

Na tabeli 8 vidimo da su i administrativni službenici veoma otuđeni od rada. Većina njih — kao i kod radnika — smatraju da rade da bi živeli. I stručnjaci su otuđeniji od rukovodilaca. U istraživanju 1980/81. čak dve petine njih izjavljuju da rade da bi živeli. Ako uzmem u obzir samo osobe koje su visoko obrazovane, onda se razlika između stručnjaka i rukovodilaca još više povećava: među prvima ima 39% onih koji rade da bi živeli, a među onim drugima ih je samo 8%. S obzirom na prirodu rada i obrazovanje koje poseduju, veliki je procenat stručnjaka koji izjavljuju da su njihovi stvarni interesi van rada. U istraživanjima 1976. i 1977. procenat stručnjaka koji izražavaju otudenost od rada je — mereno istim stavom — mnogo manji. Naravno, moguće je da razlike u stepenu otudenosti ne predstavljaju realne razlike, nego da su rezultat varijacije među uzorcima jer se naša istraživanja ne temelje na reprezentativnim uzorcima. Ali ne treba potcenjivati mogućnost da podaci iz istraživanja pokazuju trend lošijeg odnosa stručnjaka prema sopstvenom radu. Otuđeni rad stručnjaka treba situirati u kontekst onih istraživanja kod nas koja govore o nesvršinskom radu stručnjaka, o niskoj iskorišćenosti njihovog radnog vremena i o odsustvu korelacije između obrazovanja stručnjaka i efikasnosti radnih organizacija.

Diskusiju o najamnom shvatanju rada zaključimo komparativnom analizom koja se vidi na tabeli 11.⁷ Tu vidimo da su francuski i jugoslovenski radnici mnogo otuđeniji od američkih radnika. Ovo važi i za intelektualne radnike.

Nekreativni rad

Među radnicima i administrativnim službenicima najčešće i ima pritužbi na nemogućnosti izražavanja sposobnosti i monotoni rad (tabela 12). Jedna trećina radnika i dve petine administrativnih službenika smatraju da je rad monoton. Stručnjaci su otuđeniji od rukovodilaca.

Tabela 11. ALIJENIRANI RAD U TRI DRŽAVE

	SAD	Francuska	Jugoslavija
Manuelni radnici			
Manje obrazovani	26 (61)	68 (136)	69 (132)
Više obrazovani	30 (95)	53 (76)	57 (148)
Nemanuelni radnici			
Manje obrazovani	12 (132)	50 (125)	50 (80)
Više obrazovani	6 (107)	31 (151)	20 (139)

Napomena: U SAD i Francuskoj su navedeni procenti respondenata koji se slažu ili potpuno slažu sa stavom: "Veći deo posla koji obavljam ne pričinjava mi zadovoljstvo, ali znam da ga moram obavljati da bih posedovao stvari koje su mi potrebne i koje želim". Za Jugoslaviju (istraživanje 1980/81) navedeni su procenti respondenata koji se slažu ili potpuno slažu sa stavom: "Rad je nužno zlo, potrebitno da bih došao do stvari koje želim ja i moja porodica". U zagradi je naveden broj respondenata.

Tabela 12. NEKREATIVNI I MONOTONI RAD U SOCIOPROFESSIONALNIM GRUPAMA (1980/81)

	Administr. Radnici službenici	Struč- njaci	Rukovo- dinci
Rad je previše jednostavan da bi sposobnosti došle do izražaja	24%	31%	18%
Rad je većim delom ili uvek dosadan i jednoličan	33	40	18
N	(286)	(80)	(74)
			(65)

Nešto manje od jedne petine stručnjaka, što je tri puta više nego kod rukovodilaca, izjavljuju da u radu ne mogu da izraze svoje sposobnosti i da je rad većim delom ili stalno dosadan.

Zanimao nas je odnos obrazovanja i navedenih varijabli. Najzanimljiviji podatak se odnosi na stručnjake među kojima postoji najveća razlika kod monotonog rada: 22% stručnjaka koji imaju visoko obrazovanje misli da je rad dosadan, a među onima koji imaju više obrazovanje takvih je samo 12%. Kontrola obrazovanja ne

otklanja razliku između rukovodilaca i stručnjaka: 8% rukovodilaca koji imaju visoko obrazovanje rad doživljava kao monoton.

Pogledajmo jedno upoređenje našeg istraživanja sa podacima jednog američkog istraživanja koje je sprovedeno 1947.⁹ Na tabeli 13 vidimo da je u tri američke industrije ideo onih koji prilikom rada ne mogu da izraze svoje sposobnosti isti kao i u našem istraživanju. Ali za slovenačke radnike je veći problem jednoličnosti rada. Među američkim tekstilnim radnicima ima 18% onih koji kažu da je njihov rad većim delom ili stalno monoton, a među slovenačkim radnicima takvih ima 29%. Među američkim hemijskim radnicima nezadovoljnih ima 11%, a među slovenačkim radnicima 30%. U automobilskoj industriji ideo onih koji su nezadovoljni nije direktno uporediv jer je američko istraživanje obuhvatilo uzorak svih radnika u automobilskoj industriji, a slovenačko uzorak radnika koji rade na pokretnoj traci. Kad uporedimo ideo nezadovoljnih u slovenačkoj automobilskoj industriji sa nekvalifikovanim radnicima koji u Americi rade na pokretnoj traci, konstatujemo da je procenat približno isti (61% : 56%).

Dvadeset godina kasnije u Francuskoj i SAD je sprovedeno istraživanje koje je obuhvatilo i neproizvodne radnike.¹⁰

Tabela 13. NEKREATIVAN I MONOTONI RAD ZA RADNIKE RAZLIČITIH INDUSTRIJA U SAD I JUGOSLAVIJI

Tekstilna ind. Automobil. ind. Hemijska ind.

	SAD	Jugosl.	SAD	Jugosl.	SAD	Jugosl.
Rad je previše jednostavan da bi sposobnosti došle do izražaja	23%	21%	35%	39%	21%	18%
Rad je većim delom ili uvek dosadan i jednoličan	18	29	34	56	11	30
N	(406)	(76)	(180)	(77)	(78)	(76)

Napomena: Za Jugoslaviju su navedeni podaci iz istraživanja 1980/81.

Upoređenje sa našim podacima prikazano je na tabeli 14. U svim državama je među proizvodnim i neproizvodnim radnicima približno isti procenat onih koji se žale da u radu ne mogu da izraze svoje sposobnosti. Ali drugačija je situacija kod monotonije. U Jugoslaviji ima najviše onih radnika (proizvodnih i neproizvodnih) koji svoj rad doživljavaju kao monoton. U Americi se samo 6% neproizvodnih radnika žali na jednoličnost rada, u Jugoslaviji takvih ima 22%. Vidi se da je monotonija kritičan problem naših preduzeća.

Tabela 14. NEKREATIVNI I MONOTONI RAD U TRI DRŽAVE

	SAD	Francuska	Jugoslavija
Manuelni radnici			
Rad je previše jednostavan da bi sposobnosti došle do izražaja	26%	27%	24%
Rad je većim delom ili uvek dosadan i jednoličan	18	27	33
N	(158)	(209)	(286)
Nemanuelni radnici			
Rad je previše jednostavan da bi sposobnosti došle do izražaja	17	21	19
Rad je većim delom ili uvek dosadan i jednoličan	6	15	22
N	(239)	(274)	(219)

Napomena: Za Jugoslaviju su navedeni podaci iz istraživanja 1980/81.

Identifikacija sa radom

Na tabeli 15 vidimo da je približno dve trećine radnika i administrativnih službenika nezadovoljno poslom: izabrali bi drugi posao kada bi imali mogućnost da opet počnu da rade. Među stručnjacima i rukovodicima približno polovina je nezadovoljna (ako zanemarimo određenu varijaciju među istraživanjima).

Tabela 15. ZADOVOLJSTVO RADOM U TRI ISTRAŽIVANJA

	1978.	1977.	1980/81.
Radnici	72% (58)	65% (163)	65% (286)
Administrativni službenici	69 (58)	63 (175)	63 (80)
Stručnjaci	38 (58)	48 (155)	45 (74)
Rukovodioци	50 (54)	47 (135)	32 (65)

Napomena: Navedeni su postoci respondenata koji bi izabrali drugi posao kada bi imali mogućnost ponovnog ulaženja u zvanje. U zagradi je naveden broj respondenata.

Na tabeli 16 vidimo da stepen identifikacije radnika koji su završili školu zanimanja nije ništa veći u poređenju sa radnicima koji imaju osnovnu školu. Ali radnici koji su završili srednju školu više se identifikuju sa svojim radom. Kod kancelarijskih službenika konstatujemo da su oni sa srednjom školom više nezadovoljni.

Radnici koji najviše zarađuju bitno su zadovoljniji poslom od ostalih. Kod stručnjaka ne postoji veza između zadovoljstva i dohotka, a kod kancelarijskih službenika i rukovodilaca ona je negativna: oni koji više zarađuju, više su nezadovoljni. Pošto obrazovanje i dohodak predstavljaju pozitivno povezane varijable, onda kod kancelarijskih službenika više obrazovanje objašnjava veće nezadovoljstvo onih koji više zarađuju. Ali to, takođe, znači da viši dohodak kod obrazovanih kancelarijskih službenika ne kompenzuje negativne efekte posla koji mnogo ne zahteva. Kod rukovodilaca je verovatno reč o tome da oni koji imaju viši dohodak obavljaju odgovorniji posao koji im ne donosi mnogo zadovoljstva.

Tabela 16. SOCIOEKONOMSKI POLOŽAJ I ZADOVOLJSTVO RADOM U PROFESIONALNIM GRUPAMA (1980/81)

	% respondenata koji bi radije izabrali drugi posao kada bi ponovo počeli da rade	N
Rudnici		
Obrazovanje		
Nesvršena osnovna škola	66	(41)
Završena osnovna škola	74	(90)
Škola zanimanja	63	(133)
Srednja škola	40	(20)
Mesečni dohodak		
3000 do 5000 dinara	79	(52)
5000 do 7000	67	(116)
7000 do 9000	62	(89)
Iznad 9000	37	(19)
Administrativni službenici		
Obrazovanje		
Škola zanimanja	56	(41)
Srednja škola	69	(39)
Mesečni dohodak		
do 10 000 dinara	58	(48)
Iznad 10 000 dinara	69	(29)
Stručnjaci		
Obrazovanje		
Viša škola	42	(33)
Visoka škola	46	(41)
Mesečni dohodak		
Do 14 000 dinara	46	(24)
14 000 do 19 000	42	(36)
Iznad 19 000	50	(12)
Rukovodioci		
Obrazovanje		
Viša škola	34	(29)
Visoka škola	31	(36)
Mesečni dohodak		
Do 19 000 dinara	25	(28)
Iznad 19 000 dinara	39	(36)

Tabela 17. ZADOVOLJSTVO RADOM I BESMISLEN RAD U SOCIOPROFESSIONALNIM GRUPAMA (1980/81)

	% respondenata koji bi radije izabrali drugi posao kada bi ponovo počeli da rade	N
Radnici		
Niska besmislenost	52	(133)
Srednja	73	(92)
Visoka	84	(61)
Administrativni službenici		
Niska besmislenost	41	(29)
Srednja	58	(31)
Visoka	100	(20)
Stručnjaci		
Niska besmislenost	33	(51)
Srednja	58	(11)
Visoka	82	(11)
Rukovodioci		
Niska besmislenost	35	(55)
Srednja i visoka	33	(9)

Samoupravna aktivnost ne povećava zadovoljstvo u poslu; ovo važi za sve grupe. Ali postoji veoma jaka veza između monotonog i nekreativnog rada te zadovoljstva u poslu. Ove dve varijable smo zajedno sa drugim dvema (mogućnost učenja novoga pri radu i poznavanje toga kako je rad uključen u rad saradnika) spojili u sindrom kojeg smo nazvali »besmisleni rad«. Zatim smo respondentе podelili u tri grupe, s obzirom na niski, srednji i visoki stepen besmislenosti.

Na tabeli 17 se vidi da kod svih grupa — sem kod rukovodilaca — postoji vrlo jaka veza između besmislenog rada i zadovoljstva u radu. Ova veza je najjača kod kancelarijskih službenika: među onima koji rad doživljavaju kao visoko besmislen nema ni jednog koji bi radom bio zadovoljan. I kod stručnjaka, među onima koji doživljavaju visoku besmislenost, ima 82% onih koji su nezadovoljni radom.

S obzirom na visoku otuđenost radnika od rada očekujemo da imaju i nisku identifikaciju sa preduzećem.

I, zaista, na tabeli 18 vidimo da se približno 70% radnika i kancelarijskih službenika ne identificuje sa preduzećem. Identifikacija sa preduzećem je u svim grupama povezana sa zadovoljstvom u radu. Na primer, među onim radnicima koji se nisko identificuju s preduzećem njih 78% nije zadovoljno radom, a među onima koji se visoko identificuju takvih je samo 43%.

Nezadovoljstvo radom je element negativne ocene uspešnosti u životu kod svih grupa. Ovo je najizrazitije prisutno kod stručnjaka. U grupi stručnjaka kojima su se životne ambicije ispunile ima samo 13% nezadovoljnih radom, a u grupi stručnjaka koje pritska breme neostvarenih želja ima čak 77% nezadovoljnih.

Tabela 18. IDENTIFIKACIJA SA PREDUZEĆEM (1980/81)

	% respondentata koji se ne identificuju sa preduzećem	N
Radnici	69	(286)
Administrativni službenici	73	(80)
Stručnjaci	57	(74)
Rukovodioci	46	(65)

Napomena: Respondentima smo postavili pitanje »Kad biste imali priliku da ponovo započnete svoj profesionalni život, da li biste se zaposlili u sadašnjem preduzeću?« Smatrali smo da se respondent ne identificuje sa preduzećem kada je izabrao jedan od sledećih odgovora: sasvim je sigurno da bih se zaposlio u drugom preduzeću; verovatno bih se zaposlio u drugom preduzeću; prilično mi je svejedno gde bih se zaposlio.

3. Radnički sindikati

Vratimo se na socijalni sistem radne organizacije. Nas zanima položaj sindikata u strukturi moći.

Participacija u sindikatu

Velika većina — preko 90% — zaposlenih u jugoslovenskim radnim organizacijama formalno je učlanjena u sindikat. Tabela 19 prikazuje participaciju socioprofesionalnih grupa u sindikatu na osnovu četiri istraživanja. Ima mnogo radnika koji kažu da nisu članovi sindikata:

Tabela 19. PARTICIPACIJA U SINDIKATU U ĆETIRI ISTRAŽIVANJA, u %

	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	N
1974.				
Radnici u štrajku	68	23	9	(441)
Radnici	61	28	11	(152)
Članovi radničkog saveta	30	31	39	(171)
Viši rukovodioci	1	21	78	(84)
1976.				
Radnici	35	38	18	(58)
Administrativni službenici	40	33	26	(58)
Stručnjaci	10	42	45	(58)
Rukovodioci	6	31	59	(54)
1977.				
Radnici	44	38	18	(183)
Administrativni službenici	33	41	26	(175)
Stručnjaci	17	38	45	(155)
Rukovodioci	10	27	62	(135)
1980/81.				
Radnici	58	23	14	(286)
Administrativni službenici	41	28	31	(80)
Stručnjaci	11	47	42	(74)
Rukovodioci	9	29	62	(65)

Napomena: Aktivni članovi redovno, pasivni članovi retko učestvuju na sastancima sindikata. Zbir procenata nije uvek 100 jer neki respondenti nisu dali odgovor.

1974. i 1980/81. tri petine, 1976. jedna trećina i 1977. dve petine. Udeo radnika koji su aktivni članovi sindikata kreće se između 9 i 18%. Participacija rukovodilaca i stručnjaka mnogo je veća; 1974. je samo jedan procenat viših rukovodilaca rekao da nisu članovi sindikata, a tri četvrtine su aktivni članovi. Stratifikacija predstavlja i među radnicima značajan faktor participacije u sindikatu (tabela 20). Čak 90% nekvalifikovanih radnika je u istraživanju 1980/81. reklo da nisu članovi sindikata. Uloga stratifikacijskih varijabli u socijalnoj aktivnosti radnika je evidentna iz podatka da je u sindikatu najaktivnija podgrupa radnika službeničkog porekla (28% aktivnih članova sindikata). Kod kancelarijskih službenika i stručnjaka značaj socijalnog porekla je donekle drugačiji: najmanje su aktivni respondenti radničkog porekla, kad ih uporedimos sa onima koji su seljačkog ili službeničkog porekla. Među kancelarijskim službenicima radničkog porekla ima 56% onih koji nisu članovi sindikata, u grupi respondenata seljačkog porekla ima 29%, a službeničkog porekla 26% onih koji nisu članovi sindikata. Među stručnjacima radničkog porekla ima 24% aktivnih članova sindikata; u grupi respondenata seljačkog porekla ima 57% aktivnih, a u grupi respondenata službeničkog po-

Tabela 20. SOCIOEKONOMSKI POLOŽAJ RADNIKA I PARTICIPACIJA U SINDIKATU, u % (1980/81)

	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	N
Radno mesto				
Nekvalifikovani radnici	90	7	3	(58)
Polukvalifikovani radnici	72	25	3	(68)
Kvalifikovani radnici	44	31	25	(144)
Obrazovanje				
Nezavršena osnovna škola	82	10	8	(38)
Završena osnovna škola	75	20	5	(85)
Škola zanimanja	55	26	19	(128)
Srednja škola	0	56	44	(18)
Mesečni dohodak				
3000 do 5000 dinara	86	10	4	(50)
5000 do 7000	75	17	8	(107)
7000 do 9000	38	34	28	(88)
Iznad 9000	28	56	16	(18)

rekla 49%. Ne samo da su radnici najotuđeniji od sindikata, nego i vertikalno mobilni iz radničkih porodica ovu otuđenost donose sa sobom.

Izgleda da se otuđenost od sindikata neprestano povećava (tabela 21). U grupi radnika starih do 20 godina ima 88% onih koji nisu članovi sindikata.

Tabela 21. PARTICIPACIJA RADNIKA U SINDIKATU I STAROST, u % (1980/81)

Starost	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	N
Do 20 godina	88	12	0	(26)
21 do 30	72	18	10	(120)
31 do 40	53	32	15	(66)
41 do 50	37	28	35	(43)
51 do 60	33	53	14	(15)

Participacija i nemoc

Niska identifikacija radnika sa sindikatom i mala participacija u njemu posledica je malog uticaja sindikata u preduzeću. Najreprezentativnije jugoslovensko istraživanje strukture moći, koje je sprovedeno u 92 preduzeća, pokazalo je da samo još nekvalifikovani radnici imaju manji uticaj od sindikata.¹⁰ Mali uticaj radnika kao članova sindikata evidentan je i iz tabele 22.

Tabela 22. UČESTVOVANJE RADNIKA U PREDLAGANJU KANDIDATA ZA SAMOUPRAVNE ORGANE I DELEGACIJE U DVA ISTRAŽIVANJA, u %

	1977.	1980/81.
Uopšte ne učestvuje	68	38
Unapred obavešten o predlozima	22	24
Raspravlja i daje predloge	9	26
Saodlučuje o predlozima	3	8
N	(163)	(286)

Napomena: Zbir procenata u istraživanju 1980/81. nije 100 jer neki respondenti nisu dali odgovor.

Sindikat je nosilac kandidacionog postupka za izbor članova samoupravnih organa. Na tabeli 22 vidimo da ima malo onih radnika koji misle da stvarno odlučuju na kandidacionim konferencijama (3% i 8%). U istraživanju 1977. dve trećine radnika su bili mišljenja da uopšte nisu učestvovali u kandidacionom postupku. Razlika u ova dva istraživanja nam govori da između preduzeća postoje prilične varijacije. Značenje idiosinkratičnih faktora je, razume se, simptomatično za funkcionisanje samoupravljanja kao institucionalnog sistema.

Nas zanima i direktni odnos participacije radnika u sindikatu i njihovog uticaja. Na tabeli 23 vidimo da se radnici koji nisu članovi sindikata osećaju nešto nemoćniji, a da između pasivnih i aktivnih članova nema razlike. Konstatujemo da radnici koji su aktivni članovi sindikata ne doživljavaju ništa manju nemoć nego kvalifikovani radnici koji gotovo u celini čine grupu aktivnih članova (među njima se nalaze samo dva nekvalifikovana i dva polukvalifikovana radnika).

Mali značaj sindikata u preduzeću evidentan je i na tabeli 24. Aktivni članovi sindikata doživljavaju nepravde isto tako često kao i nečlanovi.

Tabela 23. PERCIPIRANA NEMOĆ RADNIKA I PARTICIPACIJA U SINDIKATU (1980/81)

	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi
Nemoć (prosek) N	2.8 (165)	2.6 (66)	2.6 (40)

Napomena: Minimalni stepen nemoći je 1.0. maksimalni stepen nemoći je 4.0. Viši prosek označava veću nemoć.

Tabela 24. PARTICIPACIJA RĀDNIKA U SINDIKATU I UČESTALOST DOŽIVLJAVANJA NEPRAVDE U PREDUZEĆU. u % (1980/81)

	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi
Nije nikada doživeo nepravdu	20	17	18
Retko	49	58	50
Često	31	25	32
N	(165)	(66)	(40)

Problem reprezentativnosti

Stepen reprezentativnosti neke organizacije sam po sebi nije indikator njene demokratičnosti. Ali možemo reći da je nereprezentativnost indikator obe funkcije organizacije: demokratske artikulacije interesa njenog članstva i postojanja kontramoći u odnosu na dominantnu grupu u preduzeću.

Tabela 25. POSTOTAK RESPONDENATA U SOCIOPROFESIONALNIM GRUPAMA KOJI MISLE DA SE NJIHOVI INTERESI RAZLIKUJU OD INTERESA ČLANOVA SAMOUPRAVNIH ORGANOGA I FUNKCIIONERA POLITIČKIH ORGANIZACIJA (Podaci dva istraživanja)

Interesi se razlikuju od:	Radnici		Administrativni službenici		Stručnjaci		Rukovodioци	
	1976.	1977.	1976.	1977.	1976.	1977.	1976.	1977.
Članova radničkog saveta	47	35	29	30	26	21	13	10
Članova radničke kontrole	41	45	35	29	29	19	24	10
Funkcionera Saveza komunista	58	60	57	43	35	33	26	19
Funkcionera sindikata	55	50	38	31	24	23	24	13
N	(58)	(163)	(58)	(175)	(58)	(155)	(54)	(135)

Tabela 25 nam pokazuje da su interesi funkcionera sindikata usklađeniji sa interesima uprave nego sa interesima radnika. Polovina radnika misli da su njihovi interesi drukčiji od interesa funkcionera sindikata. Ovako 1977. godine misli samo 13% rukovodilaca. I samoupravni organi i funkcioneri Saveza komunista više reprezentuju interes uprave nego interes radnika. U istraživanju 1977. 60% radnika bilo je mišljenja da se njihovi interesi razlikuju od interesa funkcionera partije. Među rukovodiocima takvih je bilo samo 19%.

Navedeni podaci govore u prilog teze da dominantna neformalna grupa koju čine rukovodioci, funkcioneri samoupravnih organa i funkcioneri političkih organizacija

Tabela 26. PROCENAT RADNIKA I ČLANOVA RADNIČKOG SAVETA KOJI SE SLAŽU SA STAVOM „SINDIKAT TREBA DA ZASTUPA INTERESE RADNIKA NASUPROT RUKOVODSTVU PREDUZEĆA“ (Podaci četiri istraživanja)

	%	N
1972.		
Radnici u konfliktu	75	(173)
Radnici	62	(156)
1974.		
Radnici u štrajku	74	(441)
Radnici	62	(152)
Članovi radničkog saveta	70	(171)
1976.		
Radnici	76	(58)
1977.		
Radnici	73	(163)

Napomena: Grupu „Radnici u konfliktu“ čine radnici protiv kojih je vođen disciplinski postupak, ili oni koji su prigovarajući tražili svoja prava.

predstavlja preovlađujuću karakteristiku jugoslovenske radne organizacije.

Želite radnika su daleko od situacije koju opisujemo. Tabela 26 nam pokazuje visoke aspiracije radnika u pogledu reprezentativne i zaštitne funkcije sindikata. Tri petine do tri četvrtine radnika izjavljuju u različitim istraživanjima da sindikat treba da reprezentuje njihove interese nasuprot interesa rukovodstva preduzeća.

Na tabeli 27 vidimo da 89% nekvalifikovanih radnika želi da sindikat ima reprezentativnu funkciju. U tome nema razlike između onih koji su članovi (77%) i onih koji nisu članovi (74%) samoupravnih organa. U tome nema razlike između onih koji su aktivni članovi (76%) i onih koji nisu članovi (78%) sindikata. Čak i 67% radnika, članova Saveza komunista, izražavaju aspiracije u vezi promenjene uloge sindikata u preduzeću.

Tabela 27. KORELATI ASPIRACIJA RADNIKA O REPREZENTATIVNOJ ULOZI SINDIKATA (1977)

	% respondenata koji žele da sindikat ima reprezentativnu ulogu	N
Radno mesto		
Nekvalifikovani radnici	89	(36)
Polukvalifikovani radnici	76	(58)
Kvalifikovani radnici	65	(66)
Obrazovanje		
Nesvršena osnovna škola	79	(52)
Završena osnovna škola	79	(47)
Škola zanimanja	67	(60)
Mesečni dohodak		
Do 3500 dinara	77	(104)
Iznad 3500 dinara	69	(56)
Pol		
Muškarci	64	(92)
Zene	88	(65)
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	77	(39)
Nije član	74	(121)
Članstvo u sindikatu		
Nije član	78	(69)
Pasivan član	69	(62)
Aktivan član	76	(29)
Članstvo u Savezu komunista		
Nije član	75	(142)
Član	67	(18)

Dezintegrativne posledice alijenacije od sindikata

Već smo se upoznali sa malom participacijom radnika u procesima odlučivanja (pogledaj tabelu 3 i 4). Iz podataka istraživanja 1977. vidi se da 49% radnika uopšte ne učestvuje u određivanju kriterijuma podele ličnih dohodata, njih 28% je unapred obavešteno o predlozima, 18% raspravlja i daje predloge a samo 2% radnika o tome odlučuje. U oblikovanju dugoročnog plana osnovne organizacije udruženog rada brojke su sledeće: 54% rad-

nika uopšte ne učestvuje, 27% je unapred obavešteno o predlozima, 10% raspravlja i daje predloge a samo 5% o tome odlučuje. A među onima koji nisu članovi sindikata (koji predstavljaju većinu radnika) ova se — već i tako skromna — participacija smanjuje do nivoa na kojem to više ništa ne znači. Po drugoj strani, pak, oni koji nisu članovi sindikata i najmanje su zainteresovani za samoupravljanje i najslabije informisani. Nečlanstvo u sindikatu predstavlja globalni indikator alienacije radnika od institucionalizovanog sistema samoupravljanja. Zato nije čudno što se radnici koji nisu članovi sindikata najmanje identifikuju sa preduzećem i najviše razmišljaju o odlasku iz preduzeća (tabela 28).

Tabela 28. DEZINTEGRATIVNI EFEKTI NEČLANSTVA U SINDIKATU ZA RADNIKE, u % (1980/81)

	Nije član	Pasivan član	Aktivan član
Identifikacija sa preduzećem			
Niska	52	45	22
Srednja	20	26	38
Visoka	28	29	40
 Potencijalna fluktuacija			
Razmišlja da napusti preduzeće	53	35	32
O tome ne razmišlja	47	65	68
N	(165)	(66)	(40)

Napomena: Tabelu čitamo vertikalno!

4. Reprezentativnost političkog sistema

Dosad smo obrađivali pojave koje se tiču rada i radne organizacije. U ovom poglavlju nas interesuje kako radnici kao građani doživljavaju svoj položaj u globalnom socijalnom sistemu. Tu je reč o percepciji strukture moći u društvu, o reprezentativnosti političkog sistema, o političkoj participaciji i političkoj alijenaciji.

Struktura moći u društvu

Na žalost, samo smo u jednom istraživanju (1976) ustanovili kakva je distribucija moći u jugoslovenskom društvu kao globalnom socijalnom sistemu. I pored tog ograničenja rezultati na tabeli 29 su impresivni. Iz percepcija zaposlenih u radnim organizacijama vidi se da državna i politička birokratija ima dominantan položaj,

Tabela 29. DISTRIBUCIJA MOĆI U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU (1976)

	Uticaj (prosek)
Vodeći funkcioneri u federaciji	4.08
Vodeći funkcioneri u republici	4.01
Funkcioneri Saveza komunista	3.81
Armija	3.76
Vodeći funkcioneri u opštinama	3.56
Funkcioneri Socijalističkog saveza	3.36
Rukovodeti kadrovi u radnim organizacijama	3.16
Borci NOB	3.12
Funkcioneri sindikata	3.04
Stručnjaci i naučnici	2.95
Samoupravni organi u radnim organizacijama	2.78
Delegacije i delegati	2.56
Samoupravni organi u mesnoj zajednici	2.47
Radnici	2.01
Seljaci	1.70

N : 228

Napomena: Proseci su izračunati s obzirom na sledeće vrednosti odgovora: 1 — vrlo mali uticaj, 2 — mali uticaj, 3 — nešto uticaja, 4 — znatan uticaj, 5 — vrlo jak uticaj.

a da participativne strukture (samoupravni organi i delegatski sistem) imaju podređen položaj. Najnemoćniji su radnici i seljaci.

Reprezentativnost političkog sistema

Na tabeli 30 su prikazana mišljenja socijalnih grupa o reprezentativnosti Saveza komunista. Ima malo radnika i članova radničkih saveta koji misle da Savez komunista u celini zastupa njihove interese. U dva istraživanja takvih radnika je 10%, a u jednom 20%. Najveću reprezentativnost percipiraju viši rukovodioци: među njima je 44% onih koji izražavaju mišljenje da SK u potpunosti zastupa njihove interese. Nereprezentativnost SK (zbir odgovora »uopšte ne« i »ne zna«) percipira 50 do 60% radnika i administrativnih službenika, približno 40% stručnjaka, 25% rukovodilaca i manje od 20% viših ru-

Tabela 30. MIŠLJENJE GRUPA RESPONDENATA O REPREZENTATIVNOSTI SAVEZA KOMUNISTA U TRI ISTRAŽIVANJA, u %

	Zastupa interese Samo de- u celini limično				Uopšte ne	Ne zna	N
	1974.	1976.	1977.				
Radnici u štrajku	14	24	9	22	40	(441)	
Radnici	21	25	10	13	41	(152)	
Članovi radničkog saveta	15	42	10	16	27	(171)	
Viši rukovodioци	44	39	22	6	11	(84)	
1976.							
Radnici	11	26	10	15	45	(58)	
Administrativni službenici	5	34	10	14	42	(58)	
Stručnjaci	21	36	10	15	26	(58)	
Rukovodioци	18	34	10	9	17	(54)	
1977.							
Radnici	9	23	10	15	46	(163)	
Administrativni službenici	10	27	10	18	42	(175)	
Stručnjaci	20	33	10	10	35	(155)	
Rukovodioци	22	50	10	6	20	(135)	

Napomena: Pitanje je glasilo: »Koliko društveno-političke organizacije u uređivanju društvenih pitanja zastupaju vaše interese?« Zbir postotaka nije uvek 100, jer neki respondenti nisu dali odgovor.

Tabela 31. MIŠLJENJE GRUPA RESPONDENATA O REPREZENTATIVNOSTI SOCIJALISTIČKOG SAVEZA U TRI ISTRAZIVANJA, u %

	Zastupa interese Samo de- Uopšte				N
	u celini	limično	ne	Ne zna	
1974.					
Radnici u štrajku	17	31	14	38	(441)
Radnici	23	28	8	41	(152)
Članovi radničkog saveta	21	49	10	20	(171)
Viši rukovodioci	34	43	6	17	(84)
1976.					
Radnici	9	34	12	43	(58)
Administrativni službenici	8	28	2	55	(58)
Stručnjaci	10	33	10	36	(58)
Rukovodioci	15	50	11	22	(54)
1977.					
Radnici	9	31	11	45	(163)
Administrativni službenici	7	31	14	45	(175)
Stručnjaci	10	37	14	35	(155)
Rukovodioci	15	46	2	33	(135)

Napomena: Zbir postotaka nije uvek 100, jer neki respondenti nisu dali odgovor.

Tabela 32. MIŠLJENJE GRUPA RESPONDENATA O REPREZENTATIVNOSTI SINDIKATA U TRI ISTRAZIVANJA, u %

	Zastupa interese Samo de- Uopšte				N
	u celini	limično	ne	Ne zna	
1974.					
Radnici u štrajku	19	34	13	34	(441)
Radnici	24	27	11	38	(152)
Članovi radničkog saveta	27	50	13	10	(171)
Viši rukovodioci	39	49	6	6	(84)
1976.					
Radnici	14	43	12	29	(58)
Administrativni službenici	12	45	5	36	(58)
Stručnjaci	20	52	7	21	(58)
Rukovodioci	13	59	15	11	(54)
1977.					
Radnici	12	43	9	33	(163)
Administrativni službenici	17	49	11	22	(175)
Stručnjaci	16	59	4	21	(155)
Rukovodioci	20	64	5	10	(135)

Napomena: Zbir postotaka nije uvek 100, jer neki respondenti nisu dali odgovor.

kovodilaca. Sličnu sliku nam pokazuje reprezentativnost Socijalističkog saveza i sindikata (tabele 31. i 32).

Politička participacija

Sada pogledajmo podatke iz naših istraživanja koji govore o uključenosti socioprofesionalnih grupa u aktivnost Socijalističkog saveza. Na tabeli 33 vidimo veliku otudenost radnika od Socijalističkog saveza. U trima istraživanjima većina radnika je izjavila da uopšte nisu članovi Socijalističkog saveza; u istraživanju 1980/81. takvih ima čak dve trećine. U ova tri istraživanja ima manje od 10% radnika koji su aktivni članovi Socijalističkog saveza i koji često uzimaju učešće na sastancima.

Tabela 33. PARTICIPIJACIJA U SOCIJALISTIČKOM SAVEZU U CETIRI ISTRAŽIVANJA, u %

	Nisu članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	N
1974.				
Radnici u štrajku	67	24	9	(441)
Radnici	63	28	9	(152)
Članovi radničkog saveta	25	50	25	(171)
Viši rukovodioci	2	37	61	(84)
1976.				
Radnici	41	33	19	(58)
Administrativni službenici	64	28	7	(58)
Stručnjaci	28	60	12	(58)
Rukovodioci	9	56	31	(54)
1977.				
Radnici	58	33	9	(163)
Administrativni službenici	43	47	10	(175)
Stručnjaci	32	52	16	(155)
Rukovodioci	12	59	29	(135)
1980/81.				
Radnici	66	21	7	(286)
Administrativni službenici	51	39	8	(80)
Stručnjaci	19	69	8	(74)
Rukovodioci	9	60	25	(65)

Napomena: Aktivni članovi redovno, pasivni članovi retko učestvuju na sastancima Socijalističkog saveza. Zbir postotaka nije uvek 100, jer neki respondenti nisu dali odgovor.

Udeo aktivnih u grupi tehničke inteligencije je isto nizak kao kod radnika. Najaktivnija je grupa viših rukovodilaca.

Politička nemoć

Tabela 34 nam pokazuje sliku potpune destratifikacije socijalne strukture radne organizacije s obzirom na političku nemoć koju smo merili kao stepen odziva političkog sistema na zahteve i želje ljudi. Sve socioprofesionalne grupe izražavaju visok stepen političke nemoći u smislu odsustva aktivnog uticaja na procese političkog odlučivanja. Odsustvo uticaja socijalnog položaja na političku alienaciju vidi se iz podatka da su rukovodioci sa visokom školom isto nemoćni kao i radnici sa nesvrše-

Tabela 34. POLITIČKA NEMOĆ SOCIOPROFESIONALNIH GRUPA U TRI ISTRAŽIVANJA

	% respondentata koji izražavaju političku nemoć	N
1976.		
Radnici	76	(58)
Administrativni službenici	76	(58)
Stručnjaci	69	(58)
Rukovodioci	81	(54)
1977.		
Radnici	68	(163)
Administrativni službenici	75	(175)
Stručnjaci	79	(155)
Rukovodioci	76	(135)
1980/81.		
Radnici	73	(280)
Administrativni službenici	79	(80)
Stručnjaci	84	(74)
Rukovodioci	72	(65)

Napomena: Da bismo izmerili političku nemoć respondentima smo postavili pitanje: -Zamislite da vas je pogodio opštinski (mesni, gradski) propis ili uredba koja vam se učinila vrlo nepravednom; kad biste nastojali da se taj propis promeni, koliko je verovatno da biste uspeli? - Mogući odgovori su bili: vrlo verovatno, donekle verovatno i malo verovatno. Snimali smo da je respondent politički nemoćan ako odabere odgovor -malo verovatno-.

nom osnovnom školom (detaljnije podatke ne prikazujemo)."¹¹ Ovo dokazuje da politički sistem dominira nad ekonomskim sistemom društva.

Tabela 35 nam pokazuje odnos između političke participacije i političke nemoći radnika. Tu vidimo da aktivno članstvo radnika u Socijalističkom savezu i participacija u mesnoj zajednici ne smanjuju njihovu alijenaciju.¹² Aktivni članovi sindikata i članovi partije su čak najotuđeniji. Ni članstvo u samoupravnim organima ne predstavlja faktor socijalne integracije. Slična je situacija i u drugim socioprofesionalnim grupama (tabelu ne prikazujemo). I kod tehničke inteligencije politički su najnemoćniji aktivni članovi sindikata i članovi partije. Rukovodioци predstavljaju jednu grupu u kojoj su članovi samoupravnih organa u mesnoj zajednici i članovi partije do te mere manje otuđeni da je razlika statistički značajna.

Tabela 35. DRUŠTVENA AKTIVNOST RADNIKA I NJIHOVA POLITIČKA NEMOC (1980/81)

	% respondenata koji izražavaju političku nemoć	N
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	75	(114)
Nije član	71	(172)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	79	(34)
Nije član	72	(248)
Članstvo u Socijalističkom savezu		
Nije član	70	(190)
Pasivan član	79	(61)
Aktivan član	74	(19)
Članstvo u sindikatu		
Nije član	68	(165)
Pasivan član	74	(66)
Aktivan član	90	(40)
Članstvo u Savezu komunista		
Nije član	71	(226)
Član	87	(30)

5. Struktura svesti

U našim istraživanjima pokušali smo da osvetlimo i subjektivne elemente stratifikacije u radnim organizacijama. Reč je o vrednostima i interesima koje shvatamo kao aspekte empirijske svesti, to jest kao aktuelnu socijalnu psihologiju ljudi.

Tabela 36. AUTORITARNA ORIJENTACIJA U SOCIOPROFESSIONALNIM GRUPAMA (1977)

	Administr. Radnici	Rukovo- službenici	Stručnjaci	dioci
1. Detetu ne smemo dozvoliti da odgovara svojim roditeljima, jer će inače izgubiti poštovanje prema njima	73%	74%	58%	48%
2. Dobro vaspitanom detetu ne treba dva puta reći da nešto uradi	81	70	52	65
3. Dete koje je u bilo kom pogledu neobično treba vaspitati tako da više liči na drugu decu	80	70	54	70
4. Ravnopravnost među polovima je dobra stvar, ali uzeto u celini muž bi trebalo da ima glavnu reč u porodici	50	25	31	36
5. Zene ne treba da se bave politikom	45	25	25	24
6. Da bismo neki posao dobro obavili, potrebno je da naši pretpostavjeni tačno kažu šta i kako treba raditi	83	87	68	70
N	(163)	(175)	(155)	(135)

Napomena: Navedeni su procenti respondenata koji se slažu sa određenim stavom ili koji se potpuno slažu.

Vrednosna orijentacija

U dva istraživanja smo konstatovali socijalne vrednosti respondenata. Na tabeli 36 je prikazana autoritarna orijentacija socioprofesionalnih grupa iz istraživanja 1977. Radnici iskazuju vrlo visoku autoritarnost kod stavova koji se tiču vaspitanja dece. Oni poseduju i najtradicionalnije shvatanje uloge žena u društvenom i političkom životu. Čak i striktno shvatanje odnosa nadređenih i podređenih takođe predstavlja pravilo među radnicima. Autoritarnost kancelarijskih službenika je isto tako vi-

Tabela 37. PARTICIPATIVNA ORIJENTACIJA U SOCIOPROFESSIONALnim GRUPAMA (1977)

	Administr. Radnici	Rukovo- službenici	Stručnjaci	Rukovo- dioci
1. Zbog komplikovanosti savremenih problema pred širim krugom građana treba rastpravljati samo o jednostavnijim pitanjima	53%	42%	31%	35%
2. Široko učestvovanje ljudi u odlučivanju često dovodi do neželenih sukoba	53	58	41	37
3. Većinu odluka treba prepustiti stručnjacima	59	50	40	40
4. Savremena organizacija rada je tako komplikovana da široko učešće ljudi u odlučivanju nije moguće	60	51	37	35
5. Samo oni koji su sposobni da rešavaju određeni problem trebalo bi o njemu da kažu svoje mišljenje	74	63	50	43
N	(163)	(175)	(155)	(135)

Napomena: Navedeni su procenti respondenata koji se slažu sa određenim stavom ili koji se potpuno slažu.

soka; izuzetak predstavljaju samo stavovi koji se odnose na ulogu žena. Autoritarnost stručnjaka i rukovodilaca u pogledu vaspitanja dece i hijerarhijskih odnosa u radu je isto tako poprilična: više od polovina njih — samo sa jednim izuzetkom — slaže se sa stavovima koji iskazuju tu vrstu autoritarnosti.

I neparticipativnost je najčešća među radnicima (tabела 37). Među njima je 74% onih koji se slažu sa stavom: „Samo oni koji su soosobni da rešavaju određeni problem trebalo bi da o njemu kažu svoje mišljenje.“

Tabel 38. KONZERVATIVIZAM U SOCIOPROFESSIONALNIM GRUPAMA (1977)

	Administr. Radnici	Rukovo- službenici	Stručnjaci	čionci
1. Bolje je da se držiš onoga što znaš, nego da eksperimentiš sa novim stvarima koje ne poznaješ	74%	81%	46%	44%
2. Moramo pošlovati rad naših očeva, a ne da mislimo da znamo više no što su oni znali	58	53	34	28
3. Čovek nije mudar dok ne ostari	42	34	17	14
4. Ljudi koji nisu zadovoljni dosadašnjim načinom rešavanja stvari zaboravljaju da uvođenje novih načina može još više pogoršati postojeće prilike	83	58	33	29
5. Za društveni razvitak je najpametnije da se uvođe promene koje bitno ne menjaju ustaljeni poredak	61	51	33	22
N	(183)	(175)	(155)	(135)

Napomena: Navedeni su procenti respondentata koji se slažu sa određenim stavom ili koji se potpuno slažu.

Na tabeli 38 su navedeni stavovi koji iskazuju konzervativizam. On je opet najčešće prisutan među radnicima. Sa stavom: »Za društveni razvitak je najpametnije da se uvode promene koje bitno ne menjaju ustaljeni poredak« slaže se 61% radnika, 51% kancelarijskih službenika, 33% stručnjaka i 22% rukovodilaca.

Socijalna izolacija i nepoverenje u okolinu

Koliki problem u slovenačkim preduzećima predstavlja izolacija u interpersonalnim odnosima vidi se iz komparativnog prikaza na tabeli 39.¹³ Četrdeset pet procenata proizvodnih radnika sa osnovnom školom slaže se sa stavom: »Često se osećam usamljen«. U Francuskoj je takvih 21%, a u Sjedinjenim Državama 10%. I kod intelektualnih radnika izolacija je najveća u slovenačkim preduzećima. Radnici, članovi radničkih saveta i aktivni članovi sindikata ne osećaju se ništa manje usamljeni

Na tabeli 40 vidimo da u svim profesionalnim grupama postoji visoka percepcija egocentrične orientacije stanovništva. Velika većina se slaže sa mišljenjem da ljudi brinu samo za sebe. Članstvo radnika u samoupravnim organima i Savezu komunista, te aktivno članstvo u Socijalističkom savezu i sindikatu, ne smanjuju nepoverenje u socijalnu sredinu. Mlađi radnici su isto nepoverljivi kao i stariji. Jedan od retkih faktora koji pozitivno utiče na ocenu interpersonalnih odnosa je druženje u

Tabela 39. SOCIJALNA IZOLACIJA U TRI DRŽAVE

	SAD	Francuska	Jugoslavija
Manuelni radnici			
Manje obrazovani	10 (61)	21 (136)	45 (102)
Više obrazovani	10 (95)	15 (76)	40 (61)
Nemanuelni radnici			
Manje obrazovani	11 (132)	12 (125)	39 (175)
Više obrazovani	9 (107)	17 (151)	28 (290)

Napomena: Navedeni su procenti respondenata koji se slažu ili veoma slažu sa stavom: »Često se osećam usamljen«. Za Jugoslaviju su navedeni podaci iz istraživanja 1977. U zagradi je naveden broj respondenata.

Tabela 40. NEPOVERENJE U SOCIJALNU SREDINU U TRI ISTRAŽIVANJA

	Danas ima pre- više ljudi koji brinu samo za sebe	Nemoguće je naći pravog prijatelja	N
1976.			
Radnici	83%	67%	(58)
Administrativni službenici	88	58	(58)
Stručnjaci	87	34	(58)
Rukovodoci	87	39	(54)
1977.			
Radnici	78	61	(163)
Administrativni službenici	89	71	(175)
Stručnjaci	79	39	(155)
Rukovodoci	78	44	(135)
1980/81.			
Radnici	82	60	(286)
Administrativni službenici	89	70	(80)
Stručnjaci	81	35	(74)
Rukovodoci	74	25	(65)

Napomena: Navedeni su procenti respondenata koji se slažu sa određenim stavom ili koji se potpuno slažu.

slobodnom vremenu sa onima koji rade na istom poslu. Radnici koji se često druže sa onima koji sa njima rade ljude ocenjuju sa više optimizma. Ali drastična ograničenost tog uticaja vidi se iz podatka da se 73% radnika ne druži u slobodnom vremenu sa onima koji sa njima rade.

Motivi

U istraživanju 1980/81. respondentе smo zamolili da na lestvici koja ima sedam stupnjeva ocene važnost svojih motiva. Na tabeli 41 navedeni su procenti respondenata koji misle da je određeni motiv vrlo značajan (maksimalna vrednost). Ako odaberemo četiri najznačajnija i četiri najmanje značajna motiva, onda dobijamo sledeću sliku:

Tabela 41. HIJERARHIJA MOTIVA U SOCIOPROFESIONALNIM GRUPAMA (1980/81)

Motivi	Radnici		Administrativni službenici		Stručnjaci		Rukovodioци	
	%	R	%	R	%	R	%	R
Ekonomski								
Lični dohodak	68	3.5	45	9	35	11	25	14
Stalno zaposlenje	82	1	82	1.5	68	4.5	72	6
Socijalni								
Dobri prepostavljeni	68	3.5	75	3	65	6	75	4.5
Dobri saradnici	76	2	82	1.5	81	1	86	1
Kontrola pri radu								
Odlučivanje o načinima obavljanja posla	43	9	49	6.5	68	4.5	69	7
Učestvovanje u odlučivanju o poslu	39	12	49	6.5	74	2	78	2
Autonomija								
Samoupravljanje	28	13	20	13	18	12.5	28	13
Uticanje na druge ljudе	20	14	12	14	15	14	42	11
Samoaktuelizacija								
Zanimljiv posao	58	6	57	4	69	3	77	3
Korišćenje ideja u radu	44	7.5	44	10	57	7	75	4.5
Učenje novog u radu	61	5	56	5	55	8	66	8.5
Izražavanje ličnosti	42	10.5	46	8	45	9	66	8.5
Napredovanje	42	10.5	40	11	40	10	49	10
Posao koji se uvažava	44	7.5	32	12	18	12.5	31	12
N	(286)		(80)		(74)		(65)	

R = rang

Najvažniji motivi

Radnici: 1. stalno zaposlenje, 2. dobri saradnici, 3—4. lični dohodak i dobri prepostavljeni

Administrativni službenici: 1—2. stalno zaposlenje i dobri saradnici, 3. dobri prepostavljeni. 4. zanimljiv posao

Stručnjaci: 1. dobri saradnici, 2. učestvovanje u odluči-

vanju o poslu, 3. zanimljiv posao, 4—5. stalno zaposlenje i odlučivanje o načinima obavljanja posla

Rukovodjoci: 1. dobri saradnici, 2. učestvovanje u odlučivanju o poslu, 3. zanimljiv posao, 4—5. dobri prepostavljeni i korišćenje ideja u poslu

Najmanje važni motivi

Radnici: 10—11. izražavanje ličnosti i napredovanje, 12. učestvovanje u odlučivanju o poslu, 13. samoupravljanje, 14. uticaj na druge ljude

Administrativni službenici: 11. napredovanje, 12. posao koji se uvažava, 13. samoupravljanje, 14. uticaj na druge ljude

Stručnjaci: 11. lični dohodak, 12—13. samoupravljanje i posao koji se uvažava, 14. uticaj na druge ljude

Rukovodjoci: 11. uticaj na druge ljude, 12. posao koji se uvažava, 13. samoupravljanje, 14. lični dohodak.

Vidi se da dobri saradnici predstavljaju najvažniji motiv za zaposlene. Za administrativne službenike, stručnjake i rukovodioce to predstavlja najvažniju stvar (kod radnika je na drugom mestu). U tri grupe su među najvažnijim motivima oba socijalna motiva. Lični dohodak je samo kod radnika među najvažnijim motivima. Za radnike su oba ekonomска i oba socijalna motiva najvažniji.

Stalno zaposlenie kod svih grupa — sem rukovodilaca — spada u najvažnije stvari.

Koiji važni motivi nisu iz reda onih ekonomskih i socijalnih? Kod radnika nema nijednog. Kod kancelarijskih službenika to je zanimljiv posao. Kod stručnjaka je, osim zanimljivog posla, reč i o oba motiva kontrole pri radu. Kod rukovodilaca je, osim zanimljivog posla, reč i o korišćenju ideja u radu i o učestvovanju u odlučivanju o poslu. Oba motiva koja se tiču autonomnog položaja individuuma u radnoj organizaciji (samoupravljanje, uticaj na druge), učenje novoga u radu, izražavanje ličnosti, napredovanje i posao koji se uvažava nijednom se ne javljaju.

Što se tiče naimanje važnog motiva, oba motiva autonomije u svim grupama snadaju među najmanje važne.

Za radnike i administrativne službenike napredovanje je nevažno. Za stručnjake i rukovodioce nevažan je lični dohodak.

Motivacionu nevažnost samoupravljanja nije moguće objasniti pomoću psihološkog koncepta neaktiviranih potreba, jer samoupravljanje je nevažno i za grupu stručnjaka koju čine inženjeri u razvojnim i istraživačkim odeljenjima. Objašnjenje za to treba tražiti u egzistencijalnoj nerealnosti institucionalizovanog samoupravljanja.

Dominacija ekonomskih interesa

Na tabeli 42 prikazane su aspiracije za destratifikacijom socijalne strukture koje respondenti povezuju sa socijalističkim društвom. Evidentno je da većina radnika i administrativnih službenika misli da pre svega treba otkloniti razlike u dohocima i imućnosti, a većina struč-

Tabela 42. KARAKTER EGALITARNIH ASPIRACIJA SOCIO-PROFESIONALNIH GRUPA U TRI ISTRAŽIVANJA (Odgovori u % na pitanje: »Koje bi razlike među ljudima socijalističko društvo moralno, po vašem mišljenju, u prvom redu da otkloni?«)

	Razlike u dohocima i imovini	Razlike u uticaju i moći	Razlike u ugledu i priznanjima	N
1976.				
Radnici	60	21	14	(58)
Administrativni službenici	69	26	5	(58)
Stručnjaci	39	57	2	(58)
Rukovodioци	29	63	6	(54)
1977.				
Radnici	66	23	10	(163)
Administrativni službenici	78	18	5	(175)
Stručnjaci	43	52	5	(155)
Rukovodioци	36	58	5	(135)
1980/81.				
Radnici	60	30	9	(286)
Administrativni službenici	58	31	8	(80)
Stručnjaci	27	65	8	(74)
Rukovodioци	20	60	17	(65)

Napomena: Zbir procenata nije uvek 100, jer neki respondenti nisu dali odgovor.

Tabela 43. KARAKTER EGALITARNIH ASPIRACIJA I SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ U PROFESIONALNIM GRUPAMA (1976)

	% respondenata koji misle da socijalističko društvo mora u prvom redu da otkloni razlike u do- hocima i imovini	N
Radnici		
Obrazovanje		
Osnovna škola	69	(32)
Škola zanimanja	54	(22)
Mesečni dohodak		
Do 3000 dinara	63	(38)
Iznad 3000 dinara	62	(16)
Administrativni službenici		
Obrazovanje		
Osnovna škola i škola zanimanja	76	(37)
Srednja škola	57	(21)
Mesečni dohodak		
Do 3000 dinara	76	(21)
Iznad 3000 dinara	65	(37)
Stručnjaci		
Obrazovanje		
Srednja škola	48	(21)
Viša i visoka škola	34	(35)
Mesečni dohodak		
Do 5000 dinara	50	(28)
Iznad 5000 dinara	31	(29)
Rukovodioci		
Obrazovanje		
Srednja škola	41	(22)
Viša i visoka škola	23	(30)
Mesečni dohodak		
Do 6000 dinara	41	(29)
Iznad 6000 dinara	16	(25)

njaka i rukovodjilaca zauzima se za otklanjanje nejednakosti u uticaju i moći.

U svim grupama su respondenti sa nižim obrazovanjem i nižim dohotkom u poređenju sa respondentima koji poseduju više obrazovanje i viši dohodak zainteresovaniji za otklanjanje ekonomske stratifikacije (tabela 43). Jedini izuzetak je visina dohotka radnika koja ne utiče na njihovu ideologiju egalitarizma.

Na tabeli 44 je očigledno potpuno odsustvo uticaja strukturalnih varijabli na karakter egalitarne orijentacije radnika. Vidimo da među članovima samoupravnih organa ima 66% ekonomski orijentisanih, a među onima koji nisu članovi 62%. Kod stručnjaka su članovi samoupravnih organa čak još više ekonomski orijentisani nego oni koji nisu članovi.

Tabela 44. KARAKTER EGALITARNIH ASPIRACIJA I DRUŠTVENA AKTIVNOST U SOCIOPROFESSIONALnim GRUPAMA (1976)

		%	respondenata koji misle da socijalističko društvo mora u prvom redu da otkloni razlike u dohodima i imovini	N
Radnici				
Članstvo u samoupravnim organima				
Član	66		(18)	
Nije član	62		(37)	
Članstvo u sindikatu				
Član	66		(32)	
Nije član	67		(18)	
Participacija u mesnoj zajednici				
Član organa ili delegacije	65		(23)	
Nije član	62		(32)	
Administrativni službenici				
Članstvo u samoupravnim organima				
Član	60		(23)	
Nije član	74		(35)	

Članstvo u sindikatu		
Član	65	(34)
Nije član	73	(23)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	78	(9)
Nije član	67	(49)
Stručnjaci		
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	46	(39)
Nije član	27	(18)
Članstvo u sindikatu		
Član	41	(49)
Nije član	39	(6)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	70	(10)
Nije član	34	(47)
Rukovodioци		
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	29	(28)
Nije član	33	(25)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	28	(29)
Nije član	33	(34)

Napomena: Kod rukovodilaca nisu prikazani podaci o članstvu u sindikatu jer samo tri rukovodiloca nisu članovi sindikata.

Tabela 45. EKONOMSKI ANTAGONIZAM RADNIKA (N = 163) PROTIV SOCIOPROFESSIONALNIH GRUPA (1977)

Stepen ekonomskog antagonizma

Nekvalifikovani radnici	67%
Polukvalifikovani radnici	72
Kvalifikovani radnici	65
Administrativni službenici	65
Stručnjaci	50
Niži rukovodioци	52
Srednji rukovodioци	52
Viši rukovodioци	55

Napomena: Navedeni su procenti radnika koji su odgovorili da je njihov lični dohodak suviše mali u poređenju sa određenom socioprofesionalnom grupom.

Ekonomska antagonizam

Interesovalo nas je koliko su respondenti zadovoljni ličnim dohotkom ako ga upoređuju sa drugim grupama zaposlenih. Na tabeli 45 vidimo da je kod radnika polovina ili više nezadovoljna dohotkom (u zavisnosti od toga sa kojom socioprofesionalnom grupom ga upoređuju). Najveći ekonomski antagonizam radnici iskazuju protiv drugih radnika i kancelarijskih službenika. Tako gotovo tri četvrtine radnika misli da je njihov dohodak suviše mali u poređenju sa polukvalifikovanim radnicima; polovina radnika to misli u odnosu na rukovodioce.

Na tabeli 46 vidimo da među radnicima sadašnji i bivši članovi samoupravnih organa, te članovi organa i

Tabela 46. EKONOMSKI ANTAGONIZAM MEĐU RADNICIMA I NJIHOVA DRUŠVENA AKTIVNOST (1977)

	Izražavaju visok stепен економског antagonizma	N
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	50%	(40)
Nije član	42	(123)
Bivše članstvo u samoupravnim organima		
Biv član	56	(45)
Nije biv član	39	(100)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	55	(22)
Nije član	42	(141)
Članstvo u sindikatu		
Nije član	43	(71)
Pasivan član	47	(62)
Aktivan član	37	(30)
Članstvo u Savezu komunista		
Nije član	44	(145)
Član	39	(18)

Napomena: Navedeni su procenti radnika koji misle da je njihov lični dohodak suviše mali u poređenju sa sve tri kvalifikacione grupe radnika: nekvalifikovanim, polukvalifikovanim i kvalifikovanim.

delegacija u mesnoj zajednici, izražavaju veći ekonomski antagonizam. Članstvo u Savezu komunista i sindikatu ne povećava solidarnost među radnicima.

Partikularistička orijentacija

Da bismo utvrdili koliko je jaka partikularistička orijentacija (odsustvo socijalističke solidarnosti), koristili smo stav: »Korist našeg preduzeća je važnija od koristi šireg društva«. Na tabeli 47 vidimo da su najviše partikularistički orijentisani radnici, premda možemo posumnjati u iskrenost odgovora stručnjaka i rukovodilaca, jer je pitanje zbog svoje neposrednosti imalo snažne negativne ideološke implikacije. Korelacijska analiza je pokazala (tabelu ne prikazujemo) da su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, radnici sa osnovnom školom, žene, stariji radnici, oni koji nisu članovi samoupravnih organa i oni koji nisu članovi sindikata, više partikula-

Tabela 47. STAV PREMA SOCIJALIZMU U TRI ISTRAŽIVANJA

	Pokazuju odsustvo socijalističke solidarnosti	Izražavaju apolitičko shvatanje socijalizma	N
1976.			
Radnici	48%	68%	(58)
Administrativni službenici	42	50	(58)
Stručnjaci	15	47	(58)
Rukovodioci	15	59	(54)
1977.			
Radnici	45	79	(54)
Administrativni službenici	30	62	(163)
Stručnjaci	13	54	(155)
Rukovodioci	9	55	(135)
1980/81.			
Radnici	41	59	(288)
Administrativni službenici	24	36	(80)
Stručnjaci	18	53	(74)
Rukovodioci	12	63	(65)

Napomena: Navedeni su procenti respondenata koji se slažu ili veomaslažu sa pojedinim stavkama. Formulacije stavaka navedene su u tekstu.

ristički orijentisani. Ali opet konstatujemo da su bivši članovi samoupravnih organa isto partikularistički orijentisani kao i oni radnici koji nisu bili članovi. Interesna uskost partikularističke orijentacije evidentna je iz podatka da su oni radnici koji retko razgovaraju o problemima radne organizacije više partikularistički orijentisani (53%) od onih koji o tome često razgovaraju (32%). Isto tako su oni radnici koji retko razgovaraju o problemima Slovenije i Jugoslavije više partikularistički orijentisani (49%) od onih koji o tome često razgovaraju (22%). Kritičnost ove veze je evidentna iz činjenice da 60% radnika retko razgovara o radnoj organizaciji, a 86% retko razgovara o Sloveniji i Jugoslaviji.

Radnici koji imaju partikularističke stavove autoritarniji su, konzervativniji i manje participativni. Kontrola autoritarne orijentacije pokazala je (tabela 48) da u grupi radnika sa visokim stepenom autoritarnosti ne staje veza između partikularizma i članstva u samoupravnim organima i članstva u sindikatinu. Članovi samoupravnih organa su isto toliko partikularistički orijentisani kao i oni koji nisu članovi, ako su autoritarno orijentisani. A na drugoj strani, ova veza je vrlo jaka u grupi radnika sa niskim stepenom autoritarnosti. Utvrdjeno je da je veza između partikularizma i članstva u samoupravnim organima i članstva u sindikatu negativna.

Tabela 48. PARTIKULARIZAM I ČLANSTVO U SAMOUPRAVNIM ORGANIMA I SINDIKATU KOD RADNIKA SA RAZLIČITIM STEPENOM AUTORITARNE ORIJENTACIJE (1977)

	Radnici sa visokim stepenom autoritarne orijentacije	Radnici sa niskim stepenom autoritarne orijentacije
Članstvo u samoupravnim organima		
Član	50% (18) 51 (66)	14% (22) 47 (57)
Nije član		
Članstvo u sindikatu		
Nije član	54 (35)	44 (36)
Pasivan član	46 (39)	48 (23)
Aktivan član	60 (10)	15 (20)

Napomena: Navedeni su procenti radnika koji izražavaju partikularističku orijentaciju. U zugradama je naveden broj respondentata.

caj vrednosne orientacije jasno se vidi kad uporedimo članove samoupravnih organa iz obe grupe. U autoritarnoj grupi ima 50% partikularistički orientisanih članova

Tabela 49. KORELATI APOLITIČKOG SHVATANJA SOCIJALIZMA KOD RADNIKA (1977)

	Izražavaju apolitičko shvatanje socijalizma	N
Radno mesto		
Nekvalifikovani radnici	86%	(37)
Potukvalifikovani radnici	85	(59)
Kvalifikovani radnici	69	(67)
Obrazovanje		
Nesvršena osnovna škola	89	(54)
Svršena osnovna škola	81	(47)
Škola zanimanja	67	(61)
Mesečni dohodak		
Niži	85	(105)
Viši	67	(58)
Pol		
Muškarci	71	(94)
Zene	88	(86)
Starost		
Do 30 godina	73	(74)
31 do 40 godina	83	(41)
Iznad 40 godina	83	(47)
Članstvo u samoupravnim organima		
Nije član	84	(123)
Član	62	(40)
Bivše članstvo u samoupravnim organima		
Nije bio član	79	(100)
Bio član	73	(45)
Participacija u mesnoj zajednici		
Član organa ili delegacije	73	(22)
Nije član	79	(141)
Članstvo u sindikatu		
Nije član	76	(71)
Pasivan član	84	(62)
Aktivan član	73	(30)
Članstvo u Šavazu komunista		
Nije član	79	(145)
Član	78	(18)

samoupravnih organa, a u neautoritarnoj grupi samo 14%. Ista je situacija kad je reč o članstvu u sindikatu.

Utilitarističko shvatanje socijalizma

U tri istraživanja konstatovali smo odnos prema socijalizmu pomoću stava: „Visok životni standard mora biti najvažniji i konačni cilj našeg društva“. Na tabeli 47 vidimo da se većina respondenata u svim socioprofesionalnim grupama slaže sa ovim stavom (izuzetak predstavljaju stručnjaci u istraživanju 1976. i administrativni službenici u istraživanju 1980/81). Najviši stepen utilitarizma iskazuju radnici: 1977. gotovo 80% izražava apolitičan stav.

Na tabeli 49 se vidi da nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, manje obrazovani radnici i radnici sa nižim dohotkom u većoj meri izražavaju utilitarizam. Žene su apolitičnije od muškaraca. Članovi samoupravnih

Tabela 50. KORELATI APOLITIČKOG SHVATANJA SOCIJALIZMA KOD RADNIKA SA VISOKIM STEPENOM KONZERVATIVIZMA (1977)

	Izražavaju apolitičko shvatanje socijalizma	N
Radno mesto		
Nekvalifikovani radnici	92%	(24)
Polukvalifikovani radnici	92	(38)
Kvalifikovani radnici	83	(23)
Obrazovanje		
Nesvršena osnovna škola	92	(40)
Završena osnovna škola	89	(27)
Škola zanimanja	83	(18)
Dohodak		
Niži	94	(65)
Viši	75	(20)
Pol		
Muškarci	82	(39)
Žene	96	(44)
Članstvo u samoupravnim organima		
Nije član	94	(68)
Član	71	(17)

organa su manje apolitični, međutim, to nije njihova trajna osobina. Članstvo u političkim organizacijama ne predstavlja faktor stava prema socijalizmu. Radnici, članovi partije, orijentisani su utilitaristički, kao i drugi radnici.

Ekonomski utilitarizam radnika povezan je sa autoritarnom orijentacijom, neparticipativnošću i konzervativizmom. Na tabeli 50 vidimo da konzervativizam predstavlja snažan faktor utilitarne orijentacije. Gotovo svi nekvalifikovani radnici i polukvalifikovani radnici, radnici sa osnovnom školom i nižim dohotkom, žene i nečlanovi samoupravnih organa iz grupe konzervativnih radnika, iskazuju apolitičko shvatanje socijalizma. Uticaj konzervativizma se vidi i kad se uporede radnici sa različitim stepenom konzervativizma (tabelu ne prikazujemo). Tako je, na primer, kod kvalifikovanih radnika razlika u utilitarizmu 83%:61% a kod radnika sa stručnom školom 83%:60%.

Obe analizirane interesne orijentacije — utilitarizam i partikularizam — kod radnika su povezane sa alieniranim radom. Možemo govoriti o sociopsihološkom sindromu koji čine otuđeni rad, partikularizam i apolitičko shvatanje socijalizma. Utilitarizam radnika povezan je sa doživljajem nemoći u radnoj organizaciji. Utilitarizam i partikularizam su povezani i sa otuđenjem na societalnoj ravni: sa nemoći, besmisлом i anomijom.¹⁴

Sociologija interesa

Na kraju, postavljamo jedno pitanje od fundamentalnog značaja za našu analizu. Gde, zapravo, nastaju interesi zaposlenih? Da li je kod formacije interesa važniji položaj u socijalnoj i profesionalnoj strukturi, aktivnost u sistemu institucionalizovanih uloga, ili vrednosna orijentacija? Da bismo na ovo pitanje dobili odgovor, za svaki faktor smo utvrđivali broj statistički značajnih odnosa između njega i interesa. Na tabeli 51 prikazan je odnos članstva u političkim organizacijama i interesa kod radnika. Vidimo da članstvo u Socijalističkom savezu utiče samo na jednu stvar: aktivni članovi izražavaju u manjem stepenu najamni mentalitet. Aktivni članovi sindikata su više spremni da preuzmu funkcije u sindikatu.

Tabela 51. BROJ ZNAČAJNIH ODNOSA IZMEĐU ČLANSTVA U POLITIČKIM ORGANIZACIJAMA I INTERESA KOD RADNIKA

	Članstvo u socijalističkom savezu	Članstvo u sindikatu	Članstvo u Savezu komun.
1. Samoupravni interesi u OOVR-u	o	+	o
2. Aspiracije u sindikatu	o	+	o
3. Najamni mentalitet	—	o	o
4. Ekonomski antagonizam	o	o	o
5. Egalitarizam	o	—	o
6. Percepcija interesnih razlika u radnoj organizaciji	o	—	o
7. Aspiracije o reprezentativnoj ulozi sindikata	o	o	o
8. Samoupravni interesi u opštini	o	o	o
9. Partikularistička orijentacija	o	o	o
10. Samoupravna orijentacija	o	o	o
11. Utilitarističko shvatanje socijalizma	o	o	o
Ukupno	1 (9%)	4 (36%)	0 (0%)

Napomena: Znak + označava pozitivan odnos između određenih faktora i interesa, znak — označava negativan odnos, a znak o nam pokazuje da određeni odnos nije značajan. U zagradama su navedeni procenti statistički značajnih odnosa.

imaju veće samoupravne interese. u manjem stepenu izražavaju egalitarizam i ne percipiraju toliko interesne razlike u radnoj organizaciji. Članstvo u Savezu komunista ni na šta ne utiče.

Istu analizu obavili smo i kod drugih faktora. Podaci su prikazani na tabeli 52. Kvalifikacija predstavlja naj-snažniji faktor interesa kod radnika; ona utiče na deset od jedanaest analiziranih interesnih područja što predstavlja 90%. U najuticajnije faktore spadaju još i obrazovanje, članstvo u samoupravnim organima, broj aktivnih članstava u organizacijama (analizirali smo i participaciju u nepoličkim organizacijama: strukovnim društвima, kulturno-prosvetnim organizacijama i sportskim društвima) i tri varijable vrednosne orijentacije: modernizam, participativna orijentacija i konzervativizam. Najmanje značajni faktori su participacija u mesnoj zajed-

nici, članstvo u Socijalističkom savezu, bivše članstvo u samoupravnim organima i članstvo u Savezu komunista. Članstvo u samoupravnim organima nema trajno dejstvo na interesne i motivacione strukture radnika.

Interesi radnika su pre svega rezultat profesionalne stratifikacije i vrednosnih orijentacija. Vrednosne orijentacije se formiraju u procesu primarne (porodica) i sekundarne (škola) socijalizacije. Profesionalna stratifikacija potiče od industrijske podcjele rada. Sistem samoupravnih i revolucionarnih institucija nema realnu funkciju u formiranju životne orijentacije radnika.

Tabela 52. ZNAČAJNOST FAKTORA KOJI FORMIRAJU INTERESE I STAVOVE RADNIKA (1977)

	Broj značajnih korelacija	%
1. Kvalifikacija	10	90
2. Obrazovanje	7	64
3. Članstvo u samoupravnim organima	7	64
4. Broj aktivnih članstava u organizacijama	7	64
5. Modernizam	7	64
6. Participativna orijentacija	7	64
7. Konzervativizam	7	64
8. Pol	6	54
9. Autoritarna orijentacija	6	54
10. Starost	4	36
11. Članstvo u sindikatu	4	36
12. Samoupravna aktivnost u radnoj grupi	4	36
13. Samoupravna aktivnost u OOVR-u	3	27
14. Lični dohodak	2	18
15. Članstvo u organima i delegacijama mesne zajednice	1	9
16. Članstvo u Socijalističkom savezu	1	9
17. Bivše članstvo u samoupravnim organima	0	0
18. Članstvo u Savezu komunista	0	0

Napomena: Analizirali smo uticaj navedenih faktora na jedanaest interesnih područja; ova područja su navedena u tabeli 51.

6. Radnici koji štrajkuju

1974. godine sproveli smo istraživanje u jedanaest industrijskih preduzeća, jednom građevinskom preduzeću, jednom pomorskom pristaništu i jednom rudniku gde su od avgusta 1973. do aprila 1974. bili štrajkovi. U tim preduzećima je štrajkovalo 599 radnika; u istraživanje je bio uključen 441 radnik koji štrajkuje. Sem toga anketirali smo i 152 druga radnika, 171 člana radničkih saveta i 84 člana rukovodstva preduzeća.

Među onima koji su štrajkovali ima 96% radnika iz proizvodnje; osnovnu školu ima njih 68%, školu zanimača 28%, srednju školu 4%. Muškaraca ima 62%, žena 38%. Više od 80% radnika koji štrajkuju su stari do 40 godina.

U istraživanju su nas pre svega interesovale dve stvari: sam tok štrajkova (kako ga vide radnici u štrajku) i karakteristike radnika koji štrajkuju upoređene sa onima koji ne štrajkuju.

Pokušaj institucionalnog rešavanja konflikata

Na tabeli 53 konstatujemo da samo jedna četvrtina radnika nije pre štrajka nikoga upoznala sa svojim zahtevima.

Tri petine radnika prenalo je svoje zahteve rukovodstvu preduzeća. Malo ima onih koji su se obratili samoupravnim organima (14%). Niko od radnika koji su štrajkovali nije naveo da je na svoje zahteve upozorio sindikat ili Savez komunista.

Tabela 53. ORGANI KOJI SU PRE ŠTRAJKA BILI UPOZORENI NA ZAHTEVE

Odgovori u %

Zahtevi su bili podneti:	
rukovodstvu preduzeća	60
samoupravnim organima	14
organima van preduzeća	2
nije bilo zahteva	24
	100%

Tabela 54. ORGANI KOJI SU PRE ŠTRAJKA RASPRAVLJALI O ZAHTEVIMA RADNIKA

	Odgovori u %
Radnički savet	22
Ostali organi samoupravljanja	8
Savez komunista	2
Sindikat	2
Zbor radnika	10
Radne grupe	20
Nijedan organ nije raspravljaо	36
	100%

Kao što se vidi na tabeli 54, dobra trećina radnika navodi da nijedan organ nije raspravljaо o njihovini zahtevima. O zahtevima koji su kasnije doveli do štrajka najviše puta su raspravljalji radnički saveti i radne grupe. Gotovo nikada se nije dogodilo da o zahtevima raspravljaju sindikat ili Savez komunista.

Na pitanje, zašto njihovi zahtevi nisu rešeni, 93% radnika je kao razlog navelo potcenjivanje njihovih zahteva i odugovlačenje u rešavanju problema.

Uzroci, obim i antagonisti štrajkova

Na tabeli 55 se vidi da 91% učesnika navodi ekonomski motiv kao razlog štrajka. Najviše njih je reklo

Tabela 55. UZROCI ŠTRAJKOVA

	Odgovori u %
Suviše niski lični dohoci	50
Nezadovoljstvo analitičkom ocenom radnih mesta	20
Nezadovoljstvo pri obračunavanju i isplati ličnih dohodaka (obećana, ali ne i realizovana isplata; slaba informisanost o ličnom dohotku)	17
Povećanje normi	4
Zahtev za smanjenjem broja radnih mesta u upravi i za snižavanjem ličnih dohodaka zaposlenih u upravi	
Nezadovoljstvo naimenovanjem rukovodioca pogona	1
	8
	100%

da su započeli da štrajkuju zbog suviše niskih ličnih dohotaka.

Na tabeli 56 vide se odgovori članova radničkih saveta i rukovodstva na pitanje šta je bio glavni uzrok štrajka.

Članovi radničkih saveta su kao glavne razloge naveli lošu obaveštenost i niske lične dohotke, a članovi rukovodstva lošu radnu disciplinu i niske lične dohotke. Vidimo da je prilično veliki broj članova rukovodstva sklon da štrajk shvata kao disciplinski problem. U obe ove grupe ima vrlo malo onih koji misle da je nerazvijeno samoupravljanje predstavljalo glavni uzrok štrajka.

Cetiri petine responđenata je izjavilo da je njihova akcija bila uperena protiv rukovodstva preduzeća. Praktično нико nije rekao da su se usprotivili samoupravnim organima. Ovaj podatak je po sadržaju povezan sa strukturu uticaja u preduzećima u kojima rukovodstvo ima dominantan položaj.

Tabela 56. PERCEPCIJA UZROKA ŠTRAIKOVA

	Članovi radničkog saveta	Rukovodstvo
Loše poslovanje preduzeća	3%	3%
Loša obaveštenost zaposlenih	32	20
Loša radna disciplina	11	32
Nepravedno nagradivanje	14	12
Niski lični dohoci	29	30
Nerazvijeno samoupravljanje	7	1
Loši odnosi pretpostavljenih i potčinjenih	4	2
	100%	100%

Tabela 57. OBIM ŠTRAIKOVA

	Odgovori u %
Rad je prekinulo:	
nekoliko članova radne grupe	10
svi članovi radne grupe	40
više radnih grupa	22
celokupni pogon	23
više pogona	5
	100%

Tabela 58. STEPEN ORGANIZOVANOSTI STRAIKOVA

	Odgovori u %
Radnici su izabrali rukovodstvo pre štrajka	6
Rukovodstvo je spontano stvoreno pre štrajka	5
Radnici su izabrali rukovodstvo za vreme štrajka	4
Rukovodstvo je spontano stvoreno za vreme štrajka	10
Štrajk nije imao rukovodstvo	75
	100%

Tabela 59. PROCENAT RADNIKA-STRAJKAČA KOJI SU IZJAVILI DA SU SE ČLANOVI ODREĐENE SOCIJALNE GRUPE NAJPRE SASTALI SA NJIMA POŠTO SU POČELI DA STRAJKUJU

	Odgovori u %
Rukovodstvo preduzeća	41
Majstor ili rukovodilac pogona	51
Funkcioneri samoupravnih organa	7
Funkcioneri sindikata	19
Funkcioneri Saveza komunista	11

Napomena: Kod ovog pitanja bilo je moguće dati više odgovora.

Na tabeli 57 konstatujemo da je najviše bilo onih štrajkova u kojima su uzeli učešće svi članovi radne grupe. Tri četvrtine radnika uzelo je učešće u štrajku koji je trajao do šest sati.

Karakter konfliktnih interakcija

Na tabeli 58 vidimo da velika većina štrajkova nije imala rukovodstvo. A kad je štrajk imao rukovodstvo, ono je najčešće stvarano spontano tokom same akcije. Među radnicima koji štrajkuju njih 44% je izjavilo da su bili među prvima koji su prekinuli rad, a njih 56% se posle izvesnog vremena priključilo radnicima sa kojima zajedno rade. Stepen inicijative radnika ima određene veze sa učestalošću doživljavanja nepravdi i poverenjem u samoupravne organe. Među onima koji su prvi prekinuli rad njih 53% je često doživljavalo nepravde, a među onima koji su se kasnije priključili bilo je takvih

34%. Među prvima njih 58% nema poverenja u samo-upravne organe, a među drugima takvih je 41%.

Na tabeli 59 konstatujemo da je aktivnost rukovodilaca daleko najveća prilikom razrešavanja konflikta. Samo mali broj radnika je izjavio da su se funkcioneri samoupravnih organa najpre sastali sa njima kad su prekinuli rad. I aktivnost funkcionera političkih organizacija je srazmerno skromna. Najčešće se događa da radnici ponovo počinju da rade već posle prvog sastanka (tabela 60).

Tabela 60. BROJ SASTANAKA DO NOVOG ZAPOĆINJANJA S RADOM

Broj sastanaka	Odgovori u %
1	60
2	14
3	19
4	7
	100%

Među onima koji su štrajkovali njih 85% je izjavilo da za vreme štrajka nisu napustili preduzeće; njih 4% je reklo da je za vreme štrajka došlo do fizičkog nasilja. Njih 92% je izjavilo da je grupa bila sve vreme jedinstvena.

Ponašanje socijalnih grupa u štrajku

Uloga različitih grupa u štrajku vidi se na tabeli 61. Najčešće se događa — tako misle radnici — da se ruko-

Tabela 61. PONAŠANJE SOCIJALNIH GRUPA U ŠTRAJKU

	Podržavali zahteve	Bili protiv	Nisu se mešali	
Rukovodstvo preduzeća	17%	61%	22%	100%
Neposredno pretpostavljeni	27	40	33	100
Funkcioneri samoupravnih				
organa	24	33	43	100
Članovi samoupravnih organa	31	31	38	100
Funkcioneri sindikata	32	25	43	100
Funkcioneri Saveza				
komunista	31	22	47	100
Grupe radnika	62	13	25	100
Organi izvan preduzeća	9	14	77	100

vodstvo i neposredni prepostavljeni suprotstavljaju zahtevima onih koji štrajkuju. Radnici većinom podržavaju zahteve radnika sa kojima zajedno rade. Najveći broj učesnika štrajkova misli da se funkcioneri i članovi samoupravnih organa, te funkcioneri političkih organizacija, ne mešaju u razrešavanje konflikta. Jedna četvrtina njih izjavljuje da su prvi, a jedna trećina njih da su drugi ti koji su podržavali njihove zahteve. Organi van preduzeća retko se mešaju u konflikt.

Ponašanje reprezentativnih organa determinisano je strukturom uticaja u preduzeću. Radnici koji misle da su funkcioneri sindikata podržavali njihove zahteve izražavaju i mišljenja da je uticaj sindikata u preduzeću veći. Isto važi i za funkcionere Saveza komunista. Radnici koji misle da su funkcioneri Saveza komunista podržavali njihove zahteve izražavaju i mišljenje da je njihov lični uticaj na političke funkcionere veći, ako ih uporedimo sa radnicima koji misle da se funkcioneri nisu mešali. Isto važi i za odnos ponašanja članova samoupravnih organa i uticaja koji na njih imaju radnici.

Kraj štrajka

Dominantna uloga rukovodilaca prilikom razrešavanja konflikta vidi se i iz tabele 62. Dve trećine radnika je izjavilo da je na sastanku gde je doneta odluka o prestanku štrajka učestvovalo i rukovodstvo preduzeća; nešto manje od trećine njih bili su takvog mišljenja kad

Tabela 62. PROCENAT RADNIKA-ŠTRAJKACA KOJI SU IZJAVILI DA SU ČLANOVI ODREĐENE SOCIJALNE GRUPE UČESTVOVALI U SASTANKU NA KOME JE BILA DONETA ODLUKA O PONOVNOM ZAPOČINJANJU RADA

	Odgovori u %
Rukovodstvo preduzeća	66
Funkcioneri samoupravnih organa	30
Funkcioneri Saveza komunista	18
Funkcioneri sindikata	28
Funkcioneri opštine	6
Nije bilo takvog sastanka	10

Napomena: Kod ovog pitanja bilo je moguće dati više odgovora.

Tabela 63. ONO STO RADNICI-STRAJKAČI NAVODE KAO RAZLOGE DA SU OPET POČELI DA RADE

	Odgovori u %
Bilo im je obećano da će se svim njihovim zahtevima udovoljiti	56
Bilo im je obećano da će njihovim zahtevima biti delimično udovoljeno	37
Došli su do uverenja da njihovi zahtevi nisu bili opravdani	4
Počeli su da rade iz drugih razloga	3
	100%

je reč o funkcionerima samoupravnih organa i sindikata, te samo njih 18% kad je reč o funkcionerima Saveza komunista. Retko se događalo da su na takvima sastancima prisutni funkcioneri opštine. Na takvima sastancima je u velikoj većini slučajeva uzela učešće celokupna grupa radnika koji su štrajkovali. Samo njih 17% je navelo da su na sastanku učestvovali predstavnici grupe.

Na tabeli 63 vidimo da je većina radnika počela da radi pošto im je obećano da će se udovoljiti svim njihovim zahtevima. Retki su radnici koji navode da su došli do uverenja da njihovi zahtevi nisu opravdani.

Efikasnost štrajka

Na tabeli 64 vidimo da je dobroj desetini radnika bilo u celini udovoljeno što se tiče njihovih zahteva; dobroj polovini je bilo delimično udovoljeno, a nešto manje od trećine njih nije se izašlo u susret. Sedam desetina radnika misli da se njihov status u socijalnoj strukturi nije nimalo promenio zbog štrajka, ili pak da

Tabela 64. OCENA EFIKASNOSTI STRAJKA

	Odgovori u %
Zahtevima je u celini udovoljeno	13
Zahtevima je delimično udovoljeno	56
Zahtevima nije udovoljeno	31
	100%

Tabela 65. OCENA POLOŽAJA RADNIKA-ŠTRAJKĀČA POSLE ŠTRAJKA

	Odgovori u %
Stanje se poboljšalo	30
Stanje je ostalo isto kao što je bilo	59
Stanje se pogoršalo — radnik oseća neugodne posledice	11
	100%

Tabela 66. EPIKASNOST ŠTRAJKA I NEKE STRUKTURALNE KARAKTERISTIKE ŠTRAJKA

	% radnika-štrajkača koji smatraju da njihovim zahtevima nije udovoljeno
Obim štrajka	
Rad je prekinulo nekoliko članova radne grupe ili svi članovi radne grupe	24
Rad je prekinulo više radnih grupa	41
Rad je prekinuo celokupni pogon ili više pogona	34
Broj sastanaka do ponovnog započinjanja rada	
Jedan sastanak	16
Dva ili više sastanaka	52
Trajanje štrajka	
Do tri sata	20
Od tri do šest sati	42
Jedan ili više dana	48
Jedinstvo grupe	
Grupa je bila jedinstvena	28
Grupa nije bila jedinstvena	53
Stepen organizovanosti štrajka	
Štrajk je imao vodstvo	20
Štrajk nije imao vodstvo	35
Obim učešća u pregovaranju o ponovnom započinjanju s radom	
Učestvovali svi radnici-štrajkači	25
Učestvovali samo predstavnici	40

se čak pogoršao (tabela 65). Vidimo da obećanja koja su učesnicima u štrajku davali odgovorni ljudi u preduzeću mnogo puta nisu bila ispunjena: 56% radnika je naveo da su opet počeli da rade stoga što im je obećano da će se svim njihovim zahtevima izaći u susret, a samo 13% kaže da je njihovim zahtevima u celini udovoljeno. Naši podaci nam čak pokazuju da uspeh kod onih radnika kojima je bilo obećano da će im biti ispunjeni svi zahtevi nije ništa veći od proseka: 17% navodi da je štrajk u potpunosti uspeo.

Na tabeli 66 vidimo da je štrajk uspešniji ako je ograničen na radnu grupu. U tom slučaju 24% navodi da njihovim zahtevima nije udovoljeno, a kad je rad prekinulo više radnih grupa, 41% su bili tog mišljenja. Štrajk je uspešniji kad je kraći i kad je održan samo jedan sastanak do ponovnog započinjanja rada. Ako je trajao do tri sata, 20% misli da njihovim zahtevima nije udovoljeno, a kada je trajao jedan dan ili više, takvog mišljenja je bilo 48% radnika.

Neuspešniji su oni štrajkovi koji »više zahtevaju«. Mislimo da su navedene korelacije povezane sa nedovoljnom aktivnošću samoupravnih organa i političkih organizacija u regulisanju štrajkova. Kad prvi sastanak ne dovede do sporazuma, nastaje jasna konfrontacija rukovodstva sa radnicima, a time se smanjuje mogućnost da radnici postignu uspeh.

Iz iste tabele se može videti da je štrajk bio efikasniji kada je imao vođstvo, kada su radnici bili jedinstveni i kada su u pregovorima učestvovali svi radnici a ne samo njihovi predstavnici.

Jedan od najvažnijih rezultata našeg istraživanja nalazi se na tabeli 67 koja pokazuje vezu između ponašanja socijalnih grupa u štrajku i njegove efikasnosti. Od svih korelacija statistički su značajne samo dve: 1. štrajk je efikasniji kad ga je podržalo rukovodstvo preduzeća, 2. štrajk je efikasniji onda kada se drugi radnici nisu u njega mešali. Ponašanje ostalih grupa ne utiče na uspeh štrajka. I kod funkcionera i članova samoupravnih organa postoji tendencija da su štrajkovi uspešniji kad se u njih ne mešaju, u poređenju sa situacijom kada podržavaju zahteve radnika. Ako smo dosad konstatovali nedostatnost aktivnosti reprezentativnih struktura u sistemu

Tabela 67. EFIKASNOST STRAJKA I PONAŠANJE SOCIJALNIH GRUPA U STRAJKU

" radnika-štajkača
koji smatraju da njihovim zahtevima nije udovoljeno

	" radnika-štajkača koji smatraju da njihovim zahtevima nije udovoljeno
Ponašanje rukovodstva	
Podržavali zahteve	30
Nisu se mešali	14
Bili protiv zahteva	6
Ponašanje neposrednog prepostavljenog	
Podržavao zahteve	12
Nije se mešao	16
Bili protiv zahteva	8
Ponašanje funkcionera samoupravnih organa	
Podržavali zahteve	10
Nisu se mešali	19
Bili protiv zahteva	6
Ponašanje članova samoupravnih organa	
Podržavali zahteve	10
Nisu se mešali	18
Bili protiv zahteva	9
Ponašanje funkcionera sindikata	
Podržavali zahteve	13
Nisu se mešali	15
Bili protiv zahteva	9
Ponašanje funkcionera Saveza komunista	
Podržavali zahteve	13
Nisu se mešali	17
Bili protiv zahteva	6
Ponašanje grupa radnika	
Podržavali zahteve	8
Nisu se mešali	24
Bili protiv zahteva	6
Ponašanje organa van preduzeća	
Podržavali zahteve	18
Nisu se mešali	12
Bili protiv zahteva	15

konfliktnih interakcija, sada pak konstatujemo da *pravac* ove aktivnosti nema presudan uticaj na rešavanje socijalnih konflikata. Efikasnost ponašanja socijalnih grupa uslovljena je hijerarhijskom strukturom uticaja u preduzeću. Nemešanje radnika kao pozitivan element efikasnosti štrajka predstavlja funkcionalni ekvivalent činjenice da je štrajk uspešniji kad je broj njegovih učesnika manji.

Očekivali smo da će stepen efikasnosti štrajka biti povezan sa stepenom integracije radnika u socijalni sistem preduzeća. Rezultati korelace analize na tabeli 68 to nam potvrđuju.

Stepen alieniranosti se bitno povećava kod radnika čijim je zahtevima bilo samo delimično udovoljeno. Jedna četvrtina onih radnika čijim zahtevima je u potpunosti udovoljeno razmišlja o odlasku iz preduzeća. Među radnicima čijim je zahtevima delimično udovoljeno takvih

Tabela 68. NEKI DRUGI KORELATI EFKASNOSTI ŠTRAJKA

	Zahte-vima u potpu-nosti udovolj.	Zahte-vima deli-mično udovolj.	Zahte-vima nije udovo-ljeno
Razmišljam da napuste preduzeće	27%	46%	45%
Mišljenja su da često doživljavaju nepravde	19	45	46
Ne uzdaju se u samoupravne organe	21	50	52
Misle da su rukovodeći veoma zainteresovani za blagostanje zaposlenih	23	10	13
Nezadovoljni neposredno pretpostavljenim	37	51	65
Mišljenja su da se konflikti u preduzeću rešavaju pre svega afirmisnjem jednog stava i onemogućavanjem drugog	16	18	36
Smatraju da u preduzeću ne postoji nagradivanje prema radu	22	47	57
Smatraju da sporazumi o podeli dohotka i ličnih dohodaka ne omogućavaju pravedno nagradivanje u našem društву	26	43	64

ima nešto manje od polovine. Bitne razlike postoje i kod izražavanja mišljenja da radnici često doživljavaju nepravde (19:45%), kod nepoverenja u samoupravne organe (21:50%), kod mišljenja da su rukovodeći veoma zainteresovani za blagostanje zaposlenih (23:10%), kod negativne ocene nagradjivanja prema radu (22:47%) i kod dogovaranja o podeli dohotka i ličnih dohodaka (26:43%). Ocena tipičnog načina rešavanja konflikata postaje suštinski gora tek kod radnika čijim zahtevima uopšte nije bilo udovoljeno.

Ako napravimo rezime navedenih podataka, onda možemo reći da je efikasnost štrajkova koje je naše istraživanje obuhvatilo srazmerno mala. Karakteristično je da devet desetina radnika čijim je zahtevima samo delimično udovoljeno, ili pak uopšte nije udovoljeno, pokazuju bitno veći stepen alienacije od socijalnog sistema preduzeća. Promena u statusu radnika posle štrajka takođe je povezana sa stepenom njihove integrisanosti. Od onih čiji se položaj poboljšao 30%, nema poverenja u samoupravne organe, među onima čiji je položaj ostao isti takvih je 52%, a među onima čija se situacija pogoršala takvih je 62%.

Stav prema štrajku

Na tabeli 69 se vidi kako naše respondentske grupe ocenjuju štrajkove koje analiziramo. Samo jedna dobra desetina radnika-štrajkača misli da štrajk nije bio opravdan jer su zahtevi bili preveliki i da se o njima premalo razmišljalo. Velika većina ostalih radnika je mišljenja da je štrajk bio opravdan. 60% članova radničkog saveta tako misli, a tek kod članova rukovodstva ovaj procenat

Tabela 69. MIŠLJENJE O OPRAVDANOSTI STRAJKA

	Radnici- -štrajkači	Ostali radnici	Članovi radničkog saveta	Ruko- vodstvo
Štrajk je bio opravdan	86% 14	81% 19	60% 40	21% 79
Štrajk nije bio opravdan				
	100% 70	100%	100%	100%

pada na 21%. Vidimo da stepen institucionalne aktivnosti samoupravnih organa nije u skladu sa stavovima članova radničkih saveta u odnosu na štrajk. Članovi radničkog saveta koji imaju pozitivan stav u odnosu na štrajk suštinski gore ocenjuju socijalni sistem predužeća — od karaktera međusobnih odnosa do načina razrešavanja konflikata.

Determinante učešća radnika u štrajkovima

Među 441 radnikom-štrajkačem njih 108 je u štrajku učestvovalo dva ili više puta. U uzorku ostalih radnika ($N = 152$) samo 97 radnika nije nikada učestvovalo u štrajku. Od te dve grupe sastavili smo novi uzorak ($N = 205$), te utvrđivali sociološke i sociopsihološke determinante učešća u štrajku.

Na tabeli 70 konstatujemo da od svih navedenih dimenzija socioekonomskog stanja jedino radno mesto predstavlja važan faktor učešća u štrajku. Najviše štrajkuju nekvalifikovani radnici, a najmanje polukvalifikovani. Visina ličnog dohotka ne izaziva nikakve razlike u učestalosti štrajka. Isto je i sa izvorima dohotka porodice i socijalnim poreklom.

U štrajkovima praktično učestvuju samo proizvodni radnici, a među njima su to najčešće nekvalifikovani radnici. U tome vidimo osnovno potvrđivanje socioekonomskog modela kao objašnjenja štrajkova. Ali naši podaci nam sugerisu da kod korišćenja socioekonomskog modela moramo biti oprezni: kvalifikovani radnici češće štrajkuju od polukvalifikovanih. Moramo razlikovati efekte globalne stratifikacije predužeća od efekata substratifikacije proizvodnih radnika. Kod nekvalifikovanih radnika verovatno najvažniju ulogu igra absolutna deprivacija, a kod kvalifikovanih relativna deprivacija. U istraživanju konstatujemo da postoji i nelinearни odnos ekonomskih aspiracija (visina željenog ličnog dohotka) i štrajkova: u štrajkovima najviše učestvuju radnici sa niskim i visokim aspiracijama.

Analiza je takođe pokazala da nekvalifikovani radnici imaju najniže a kvalifikovani najviše ekonomske aspiracije. Podrobnija statistička analiza, koju zbog malog broja respondenata u uzorku nismo sproveli, pokazala bi

Tabela 70. SOCIOEKONOMSKI POLOŽAJ I UČESĆE U ŠTRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %	N
Radno mesto			
Nekvalifikovani radnik	70	30	(64)
Polukvalifikovani radnik	31	69	(89)
Kvalifikovani radnik	57	43	(63)
Obrazovanje			
Nesvršena osnovna škola	45	55	(68)
Svršena osnovna škola	62	38	(80)
Škola zanimanja	49	51	(51)
Mesečni lični dohodak			
Manji od 1500 dinara	54	46	(51)
Od 1500 do 2000	51	49	(109)
Iznad 2000	53	47	(43)
Izvori dohodaka porodice			
Isključivo nepoljoprivredne delatnosti	56	44	(118)
Poljoprivredne i nepoljoprivredne delatnosti	49	51	(77)
Socijalno poreklo (očevo zanimanje)			
Radnik	48	52	(88)
Seljak	56	44	(102)
Službenik	53	47	(13)

Napomena: U ovoj i u sledećim tabelama ukupni broj respondentata nije uvek 205; nedostaju respondenti koji na određeno pitanje nisu dali odgovor. Među 108 respondentata koji su često štrajkovali njih 5 nisu proizvodni radnici. Zbog malog broja njih ne uzimamo u obzir u analizi kvalifikacije i obrazovanja.

nam korektnost kauzalnog razlikovanja relativne i apsolutne deprivacije. Kod nekvalifikovanih radnika bi najčešće morali štrajkovati oni koji imaju najniže dohotke (indikator apsolutne deprivacije), a kod kvalifikovanih radnika oni koji pokazuju najveću razliku između realnog i aspiriranog dohotka (indikator relativne deprivacije). Ako o ovim distinkcijama ne vodimo računa, onda dobijamo beznačajnu vezu između visine ličnog dohotka i učestalosti štrajka.

Tabela 71. SOCIODEMOGRAFSKO STANJE I UČEŠĆE U STRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %	N
Pol			
Muškarci	60	40	(114)
Zene	43	57	(80)
Starost			
Do 20 godina	42	58	(28)
Od 21 do 30 godina	60	40	(80)
Od 31 do 40 godina	48	51	(62)
Iznad 40 godina	51	49	(27)
Bračno stanje			
Venčan	63	47	(128)
Nevenčan	51	49	(74)
Zaposlenost bračnog druga			
Zaposlen	56	44	(51)
Nije zaposlen	51	49	(17)
Broj članova porodice			
Živi sam	44	56	(18)
Dva do tri člana	54	46	(85)
Cetiri člana	55	45	(56)
Pet ili više članova	50	50	(63)
Etničko poreklo			
Slovenac	49	51	(186)
Pripadnik drugih jugosl. naroda	68	34	(36)
Prebivalište			
Grad	64	36	(67)
Seo	44	56	(136)

Očekivali smo da će radnici koji žive isključivo od ličnog dohotka u radnoj organizaciji češće štrajkovati. Naši podaci to ne potvrđuju. Moramo upozoriti na to da smo utvrdili samo dodatni dohodak koji potiče od poljoprivredne delatnosti. A bilo bi potrebno da posedujemo podatak o celokupnom dodatnom dohotku koji radnici dobijaju za rad van radne organizacije.

Na tabeli 71 vidimo da pol, etničko poreklo i prebivalište predstavljaju značajne faktore učešća u štrajku.

Češće štrajkuju muškarci, pripadnici drugih jugoslovenskih naroda i oni radnici koji stanuju u gradu. Na učešće u štrajku ne utiču ni zaposlenost bračnog druga a ni broj članova porodice.

Cinjenicu da pripadnici drugih jugoslovenskih naroda češće štrajkuju moguće je objasniti njihovim položajem u profesionalnoj strukturi, jer većinom obavljaju poslove za koje su potrebne manje kvalifikacije. Oni u poređenju sa Slovencima takođe doživljavaju i veću socijalnu izolaciju. Socijalnu izolaciju doživljava 34% Slovaca i 51% pripadnika drugih naroda.

Na tabeli 72 konstatujemo da sadašnje ili bivše članstvo u samoupravnim organima ne utiče na učešće u štrajku. Među onima koji su danas članovi samoupravnih organa broj štrajkača je doduše nešto niži, ali razlika nije velika. Ni članstvo u političkim organizacijama ne redukuje učešće u kolektivnim akcijama. Oni koji su izjavili da su članovi Socijalističkog saveza ili sindikata u štrajkovima učestvuju u istom broju kao oni koji su izjavili da nisu članovi. Ovo važi i kada uzimamo u obzir ukupnu uključenost u organizacije.

Pošto štrajk označava napad na legitimnost institucionalne organizacije preduzeća — jer je posledica odluke radnika da svoje zahteve realizuju uz pomoć direktnе kolektivne akcije van postojećih institucija — onda sebi postavljamo pitanje, zašto institucionalna organizovanost radnika ne povećava stepen njihove integracije u sistem. Odgovor na ovo nalazimo u našim podacima o strukturi uticaja u preduzeću, te o reprezentativnosti političkih organizacija. Znamo da je stvarni uticaj u preduzeću koncentrisan u rukama rukovodstva. Među članovima radničkog saveta njih 47% doživljava snažno osećanje nemoci u preduzeću, a među članovima rukovodstva takvih ima samo 19%. Druga istraživanja nas takođe upućuju na to da u samom radničkom savetu najveći uticaj imaju članovi rukovodstva.¹⁶ Stoga je razumljivo što se velika većina radnika sa svojim zahtevima obraća rukovodstvu a ne samoupravnim organima. I analiza štrajkova je pokazala da rukovodstvo ima dominantnu ulogu, mada su gotovo svi štrajkovi upereni baš protiv rukovodstva. Tako konstatujemo da stav rukovodstva u odnosu na štrajk predstavlja najvažniji faktor njegove efikasnosti,

Tabela 72. ČLANSTVO U SAMOUPRAVNIM ORGANIMA I PÖLITICKIM ORGANIZACIJAMA TE UČESCE U STRAJKU

	Cesto štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %	N
Članstvo u samoupravnim organima u poslednjih deset godina			
Nije bio član	54	46	(114)
Bio je jedanput član	50	50	(30)
Bio je dva ili više puta član	58	42	(24)
Današnje članstvo u samoupravnim organima			
Član	43	57	(42)
Nije član	54	46	(147)
Članstvo u Socijalističkom savezu			
Član	55	45	(60)
Nije član	53	47	(119)
Članstvo u sindikatu			
Član	50	50	(67)
Nije član	49	51	(115)
Ukupno članstvo u organizacijama			
Nisko (član jedne ili nijedne organizacije)	49	51	(100)
Srednje (član 2, 3 ili 4 organizacije)	53	47	(63)
Visoko (član 5, 6 ili 7 organizacija)	56	44	(16)

dok stav samoupravnih organa i funkcionera političkih organizacija nema nikakav uticaj na to. Istraživanje individualnih konfliktata koje je sprovedeno 1972, pokazalo je da kod individualnih konfliktata samoupravni organi i funkcioneri političkih organizacija ne igraju uloge posrednika ili zaštitnika.

Prilikom analize uključenosti u organizacije utvrdili smo da je stepen uključenosti u političke organizacije daleko veći kod rukovodstva nego kod radnika i članova radničkih saveta. Ali najvažnije je to da ove organizacije više reprezentuju interes rukovodstva nego interese drugih grupa u preduzeću.

Ako napravimo rezime navedenih konstatacija, onda možemo reći da to što su radnici članovi samoupravnih organa i političkih organizacija ne smanjuje učešće u štrajkovima, jer radnici premašo uticu na proces odlučivanja u navedenim institucijama. Neformalna organizacija, koja jedina može izvesti autonomnu kolektivnu akciju, predstavlja jedini oblik autonomne organizacije radnika.

Tabela 73. UTICAJ RADNIKA U PREDUZEĆU I UČEŠĆE U STRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Veličina uticaja na:		
one sa kojima se radi	2.65	2.63
neposredno pretpostavljenog	2.05	2.41
članove samoupravnih organa	1.41	2.00
političke funkcionere	1.31	1.70
rukovodioce	1.56	2.09

Napomena: Proseci su izračunati s obzirom na sledeće vrednosti odgovora: 1 — vrlo mali uticaj, 2 — mali uticaj, 3 — nešto uticaja, 4 — znatan uticaj, 5 — vrlo jak uticaj.

Na tabeli 73 vidimo da radnici koji često štrajkuju imaju manji uticaj na neposredno pretpostavljenog, članove samoupravnih organa, političke funkcionere i rukovodioce. Ali svakodnevna samoupravna aktivnost radnika koji ne štrajkuju isto je niska kao i kod radnika koji često štrajkuju (tabelu ne prikazujemo).

Ovo nam skreće pažnju na veliki značaj razlikovanja procesa uticanja od procesa participacije u analizi socijalne organizacije preduzeća. Pošto radnici participiraju u uslovima izrazite nejednakosti uticaja u preduzeću, onda za shvatanje onoga što se dogada u preduzeću imaju veliki značaj eksperimenti koji su pokazali da participacija, u uslovima kad postoje velike razlike u uticaju participanata, izaziva još veću nejednakost.¹⁶ Razlike u uticaju se smanjuju samo onda kada je početna razlika u uticaju participanata mala. Participacija ne smanjuje učešće radnika u štrajkovima jer ne povećava uticaj radnika na okolinu koja predstavlja faktor štrajka. Ovo nam potvr-

đuju podaci o niskoj korelaciji između participacije i uticaja radnika.

Slično stanje pokazala je analiza individualnih konfliktata u istraživanju iz 1972. Veličina participacije radnika ne utiče na demokratsko razrešavanje konfliktata u preduzeću. Participativno rukovodenje i demokratska akomodacija različitih interesa predstavljaju relativno nezavisne dimenzije socijalne organizacije preduzeća. Naši podaci potvrđuju da su ispravne one teorijske analize koje ističu da samostalni sistem radničke kontrole ima fundamentalan značaj za socijalnu integraciju radnih kolektiva.¹⁷

Tabela 74. INFORMISANOST I UČESĆE U ŠTRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Shvatljivost informacija o:		
ličnom dohotku	2.38	2.42
promenama u raspodeli ličnih dohodaka	2.33	2.18
odlukama samoupravnih organa	2.14	2.01
finansijskom uspehu i razvitku preduzeća	1.95	2.14

Napomena: Proseci su izračunati s obzirom na sledeće vrednosti odgovora: 1 — ne dobija informacije. 2 — informacije većinom nisu shvatljive. 3 — ponekad nisu shvatljive. 4 — gotovo uvek su jasne i shvatljive.

Na tabeli 74 konstatujemo da radnici koji često štrajkuju nisu ništa slabije informisani u poređenju sa radnicima koji ne štrajkuju (tako je bilo i kod individualnih konfliktata). Ovo se ne slaže sa popularnom predstavom o socijalnim konfliktima koja procenjuje kognitivne elemente na račun strukturalnih. Ni percepcije uzroka štrajkova koje imaju članovi radničkog saveta i rukovodstva ne odgovaraju našim podacima. Članovi radničkih saveta misle da slaba obaveštenost predstavlja glavni uzrok štrajkova. I članovi rukovodstva misle da slaba informisanost predstavlja važniji faktor štrajka od nepravednog nagrađivanja.

Za analizu alijenacije je od glavnog značaja konstatacija istraživanja da češće štrajkuju oni radnici koji su

otuđeni od rada (tabela 75). Aljenirani rad koji zauzima centralno mesto u Marksовоj teoriji aljenacije predstavlja faktor učešća radnika u štrajkovima, a to nam ukazuje na jedan od suštinskih problema socijalizma.

Podatak da je veza između nemoći i učešća u štrajkovima slaba predstavlja poseban problem za interpretaciju. Pretpostavljali smo da češće štrajkuju radnici koji doživljavaju visoku nemoć. Strana istraživanja su pokazala da odnos nemoći i kolektivnog ponašanja nije tako jednostavan kako je to u početku izgledalo. Osećanje moći je povezano sa inicijativom za kolektivnim akcijama,¹⁸ ali odobravanje ili participacija u njima su povezani sa visokom nemoći.¹⁹ Kad smo u pogledu osećanja nemoći u preduzeću respondentе podelili u tri kategorije (to smo učinili tako što smo respondentе koji o tome nisu imali mišljenje ubrojali u »srednje aljenirane«), utvrdili smo da u poređenju sa visoko aljeniranim (56%) i nisko aljeniranim radnicima (56%) najmanje prekidaju rad radnici sa srednjim stepenom aljenacije (43%).

Tabela 75. NEMOĆ, ALIJENACIJA OD RADA I UČEŠĆE U ŠTRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %	N
Nemoć u društvu			
Visoka	58	42	(86)
Niska	49	51	(102)
Nemoć u radnoj organizaciji			
Visoka	58	44	(84)
Niska	49	51	(99)
Aljenacija od rada			
Visoka	65	35	(116)
Niska	34	66	(73)

Napomena: Nemoć i aljenaciju od rada utvrdili smo pomoću sledećih stavova: »Ljudi kao što sam ja nemaju nikakav uticaj na političke odluke; Imam vrlo mali uticaj na važne stvari koje se dogadaju u preduzeću; Rad je nužno zlo koje je potrebno da dođem do stvari koje želimo ja i moja porodica.« Visoku nemoć i aljenaciju od rada iskazuju respondentи koji se slažu ili potpuno slažu sa određenim stavom.

Na tabeli 76 konstatujemo da je stepen institucionalne identifikacije manji kod radnika koji često štrajkuju.

Ti radnici imaju manje poverenja u samoupravne organe, više razmišljaju o odlasku iz preduzeća i više

Tabela 76. INSTITUCIONALNA IDENTIFIKACIJA I UČEŠĆE U STRAJKU

	Cesto štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Razmišljaju da napuste preduzeće	40	28
Nemaju poverenja u samoupravne organe	53	34
Smatraju da u preduzeću ne postoji nagradivanje prema radu	47	33

Tabela 77. INTERPERSONALNA IDENTIFIKACIJA I UČEŠĆE U STRAJKU

	Cesto štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Nisu zadovoljni neposredno prepostavljenim	50	49
Nisu zadovoljni članstvom u radnoj grupi	48	43

Tabela 78. DOŽIVLJAVANJE FRUSTRACIJA I NJIHOVA INTERPRETACIJA I UČEŠĆE U STRAJKU

	Cesto štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Često doživljavaju nepravde	48	26
Nisu zadovoljni ličnim dohotkom	83	64
Malo zaraduju i žive u prilično velikoj oskudici	22	16
Nisu postigli mnoge od svojih životnih ciljeva	61	54
Često doživljavaju diskriminaciju zbog etničkog porekla	17	7
Smatraju da su odnosi u društву i preduzeću krivi za njihove frustracije	83	64

su nezadovoljni nagradivanjem. Na drugoj strani konstatujemo da je interpersonalna identifikacija nevažna za učešće u kolektivnim akcijama (tabela 77). Pristup „human-relations“ koji ističe značaj dobrih međusobnih odnosa i u našem slučaju je pokazao svoju ograničenu primenjivost.

Na tabeli 78 konstatujemo da radnici koji često štrajkuju češće doživljavaju nepravde i da su manje zadovoljni ličnim dohotkom. Radnici-štrajkači koji nisu Slovenci češće se osećaju zapostavljeni zbog svog etničkog porekla. Subjektivno doživljene ekonomske i životne frustracije ne predstavljaju faktor štrajkova, ali učesnici u štrajkovima snažno istupaju kad se radi o interpretaciji ovih frustracija. Čak 83% misli da su prilike u preduzeću i društvu (strukturalna interpretacija) te koje snose krivicu za njihove frustracije. Introjekcija krivice za životne teškoće blokira motivaciju za kolektivne akcije.²⁰

Interpretacija frustracija nije samo jedna od crta ličnosti, nego je povezana sa položajem u socijalnoj strukturi. Među radnicima njih 13% misli da su sami krivi za svoje teškoće, a među članovima rukovodstva takvih je 54%. Strukturalno interpretiraju svoj položaj oni članovi društva koji imaju manje dobara, ugleda i uticaja.

Na tabeli 79 vidimo da radnici koji često štrajkuju ekskluzivnije shvataju radničku klasu. Oni u manjoj meri

Tabela 79. SHVATANJE RADNIČKE KLASE I UČEŠĆE U ŠTRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Kvalifikovani radnici	69	78
Majstori i predradnici	56	67
Rukovodioci pogona	42	64
Funkcioneri Saveza komunista	29	40
Funkcioneri sindikata	33	39
Članovi samoupravnih organa	36	46
Stručnjaci	39	47
Rukovodstvo	39	42

Napomena: Naveden je procenat respondenata koji misle da određena grupa spada u radničku klasu.

iskazuju mišljenja da majstori, rukovodioci pogona, članovi samoupravnih organa i funkcioneri Saveza komunista predstavljaju deo radničke klase.

Na tabeli 80 prikazani su neki interesni i vrednosni korelati štrajkova. Konstatujemo da radnici-štrajkači imaju pozitivniji stav u odnosu na štrajk, da u većoj meri od sindikata zahtevaju da obavljaju svoju reprezentativnu funkciju, da su manje autoritarno orijentisani, da su manje konzervativni i da u većem stepenu iskazuju egalitarizam. Takođe vidimo da radnici-štrajkači u manjem stepenu izražavaju najamni mentalitet.

Tabela 80. SOCIJALNE VREDNOSTI I STAVOVI I UČESĆE U STRAJKU

	Često štrajkovali %	Nisu nikada štrajkovali %
Slažu se sa stavom: Štrajkovima bi radnici pomogli da se kod nas neke stvari urede	78	52
Slažu se sa stavom: Sindikat bi trebalo da zastupa interese radnika nasuprot rukovodstvu preduzeća	74	59
Ne slažu se sa stavom: Bolje je strpeti se nego pak pokušavati da se promene društvene prilike koje čoveka ometaju da postigne svoje ciljeve	54	37
Ne slažu se sa mišljenjem: Naredjenja i mišljenja prepostavljenih treba smatrati konačnim	52	39
Ne slažu se sa stavom: Bolje se osećam kad stvari ostanu takve kakve su	61	37
Slažu se sa stavom: Postojeće razlike u dohocima ljudi suviše su velike i morale bi se smanjiti	74	62
Slažu se sa stavom: Važnije je da brinemo o razvitku preduzeća nego da dobijemo visoke lične dohotke	47	35

Spremnost na štrajk

U istraživanju nas je takođe interesovalo u kolikoj meri respondenti iskazuju spremnost da svoje zahteve afirmišu pomoću direktnе kolektivne akcije van institucionalnih struktura. Respondentima smo postavili pitanje: »Da li biste se odlučili na prekid rada kada bi vama i vašoj radnoj grupi bila nanesena prilično velika nepravda koju ne bi bilo moguće ispraviti normalnim putem?«

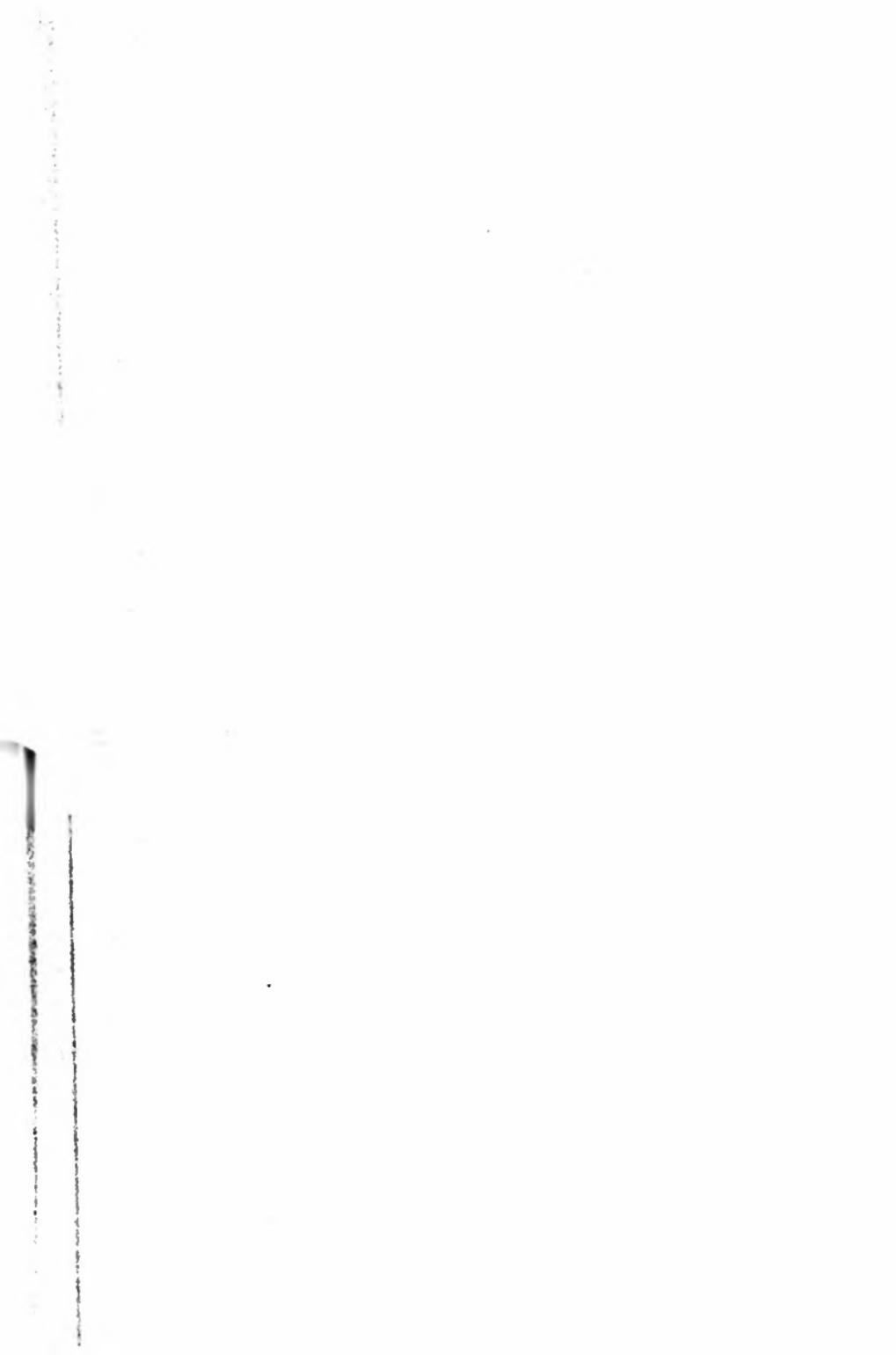
Na tabeli 81 vidimo da dobra polovina radnika koji su štrajkovali predstavlja potencijalne inicijatore daljih štrajkova. U grupi ostalih radnika postoji jedna trećina potencijalnih inicijatora, među članovima radničkih saveta jedna dobra petina, a među članovima rukovodstva jedna dobra desetina. Kod navedenih grupa broj potencijalnih neparticipanata je sledeći: jedna petina, jedna četvrtina, dve petine i tri četvrtine. Vidimo da bi se, u slučaju nezadovoljstva i neaktivnosti institucionalnih mehanizama pri razrešavanju pritužbi, većina članova radničkih saveta odlučila na štrajk.

Tabela 81. SPREMNOST NA STRAJK U ĆETIRI GRUPE

	Radnici -štrajkači	Radnici	Članovi radničkog saveta	Ruko- vodstvo
Odlučio bi se na štrajk i aktivno bi nastojao da do njega dođe (potencijalni inicijatori štrajka)	55%	34%	22%	14%
Odlučio bi se na štrajk, ali ne bi bio među njegovim organizatorima (potencijalni participanti u štrajku)	24	39	37	14
Ne bi štrajkovao (potencijalni neparticipanti u štrajku)	21	27	41	72
	100%	100%	100%	100%

Drugi deo

**PLURALIZAM
I HEGEMONIJA**

7. Samoupravljanje i politički pluralizam

Oligarhijska struktura moći sa svojom dominacijom industrijske birokratije nad radničkim savetima koja je karakteristična za jugoslovenske radne organizacije postavlja nam pitanje, zašto tridesetogodišnji razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji nije doveo do demokratizacije procesa odlučivanja u korist radnika i radničkih saveta. Jedan od mogućih odgovora proizlazi iz strukture radne organizacije kao ekonomskog i proizvodnog sistema. Srednjivi položaj uprave u procesu komunikacija i koordinacionoj aktivnosti preduzeća ostao je nepromenjen u formalnoj strukturi samoupravljanja. Sledеći odgovor tesno je povezan sa ovim prvim. Moć i uticaj predstavljaju dimenzije socijalne stratifikacije. Uvođenje samoupravnih institucija nije otklonilo stratifikaciju jugoslovenskog društva. Na ravni radne organizacije glavnu posledicu ove činjenice predstavlja postojeća koalicija moći u koju su uključeni članovi profesionalne uprave, fikcioneri samoupravnih organa i fikcioneri političkih organizacija. Ali treći i najglobalniji odgovor proističe iz istorijskog trenutka uvođenja samoupravljanja u jugoslovensko društvo. Samoupravljanje nije nastalo kao posledica spontane, autonomne akcije radnika u revolucionarnoj situaciji, već je uvedeno odozgo. Težina istorijske interpretacije vidi se iz definicije da revolucionarni oblik nastanka saveta predstavlja konstitutivni element pojma saveta.⁴¹ Samo na taj način je moguće shvatiti težnju saveta za „neposrednim, dalekosežnim i neograničenim učešćem pojedinaca u javnom životu...“⁴²

Fiktivnost institucionalizovanog samoupravljanja i želja za uvođenjem samoupravljanja kao realnog radničkog pokreta ogledaju se u mišljenju, prisutnom u jugoslovenskoj sociologiji, po kome je za demokratizaciju društva potrebna institucionalizacija stratifikacije u smislu autonomnih radničkih sindikata.

Autonomni sindikati i ideologija samoupravljanja

Sada našu pažnju usmerimo ka analizi koja teorijsku mogućnost demokratizacije jugoslovenskog društva

vidi u nastanku autonomnih radničkih sindikata kao organa samoupravljanja. Na praktičnom planu konstatovana je nespojivost neposredne i autonomne radničke akcije sa postojećim sistemom. Politički sistemi savremenih socijalističkih društava ne zasnivaju se na političkom pluralizmu. Autonomni sindikati bi označavali institucionalizaciju industrijskog konflikta i pluralizam u ekonomskom sistemu, što je nemoguće u društvu koje odbacuje pluralizam. O tome Josip Županov ovako piše: „Jugoslavija se u tom pogledu doista razlikuje od ostalih socijalističkih zemalja: njezin politički sistem obilježava 'pluralizam samoupravnih interesa' kao što je to sugerisao E. Kardelj u svojoj poznatoj knjizi. Taj se pluralizam odnosi na institucionalno priznate aktere samoupravnog sistema (npr. radna organizacija, općina i sl.) kojima je dopušteno da, u nekim granicama, djeluju kao posebne interesne grupe. Ali to se ne odnosi na socioprofesionalne i socioekonomske grupe, jer one nisu institucionalno priznate kao akteri u samoupravnom političkom sistemu. Zbog toga se 'pluralizam samoupravnih interesa' ne može izjednačiti s političkim pluralizmom kako se taj termin danas razumije.“²⁸

Utvrđivanje nespojivosti samoupravnog sistema sa samoupravnom radničkom akcijom predstavlja radikalnu kritiku postojećega na osnovu njegove vlastite ideologije. Teorema »konstantne socijalne energije sistema« definiše radničke sindikate kao prevazilaženje sistema. Sistem želi da se održi. Međutim, motivacija koja je svojstvena oligarhiji kao sistemu moći nije dovoljna da bi se osvetlio problem sa kojim smo suočeni. Negiranje institucionalizacije industrijskog konflikta zbiva se kao negiranje predsocijalističkog društva i istorijskog regresa. I to u ime samoupravnih institucija koje anticipiraju besklasno društvo. Empirijski sistem oligarhije predstavlja samo prelazno razdoblje. Autonomni radnički sindikati nisu uporedeni sa nemoćnim, otuđenim radnicima, već sa stanjem ljudske emancipacije, koje više ne zna za politiku kao institucionalno područje društva. To je svojevrsna primena razlikovanja empirijskih i istorijskih interesa radničke klase: empirijska činjenica stratifikacije je potpuno podređena metafizičkom postulatu po kome jedino stanje neinstitucionalizovanosti omogućava ukla-

njanje stratifikacije u budućnosti. Težnja za institucionalnim priznavanjem stratifikacije ugrožava metafizički postulat, jer je više orijentisana ka sadašnjoj oligarhiji, nego, pak, ka besklasnom društvu budućnosti. Zato je potrebno da se konfliktno društvo socioekonomskih grupa proglaši nepovratnom i reakcionarnom prošlošću.

Kritička konfrontacija ideologije i stvarnosti postavlja nam šire pitanje konceptualne osnove »pluralizma samoupravnih interesa«.

Ova ideja se zasniva na kritičkom suprotstavljanju građanskom političkom pluralizmu. Građanski parlamentarizam uspostavlja sistem opšteg političkog predstavništva u kome je čovek politizovana ličnost, apstraktan politički građanin. Ovakvo predstavništvo se ne oslanja na građanina kao nosioca posve određenih i konkretnih ličnih i društvenih interesa, već na »politizovanog« građanina. Politički sistem samoupravljanja ne polazi od radničke klase kao apstraktног ideoškог pojma, nego od konkretног čoveka, oslobođenog eksploracije i potčinjavanja političkom monopolu svih vrsta. Samoupravna demokratija poistovećuje opšte društvene interese sa samoupravnim interesima radnog čoveka odnosno stvarног građanina kao nosioca konkretног kompleksа ličnih i društvenih interesa. Cilj samoupravne demokratije mora biti da sprovodi interesе istinitog čoveka.

Osnovnu ideju pluralizma samoupravnih interesa predstavlja koncept ljudske emancipacije koji prevazilazi političku emancipaciju epohe građanskog društva. Marks je to ovako izrazio: »Tek kad zbiljski, individualan čovjek vrati u sebe apstraktног građanina i kao individualan čovjek postane *rodno biće* u svom empirijskom životu, u svome individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, tek kada čovjek spozna i organizira svoje 'forces propres' kao *društvene snage* i stoga više ne bude od sebe dijelio društvenu snagu u obliku *političke snage*, tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena.«⁴⁴

Marks je prihvatio Hegelovo shvatanje moderne epohe koju obeležava dualizam građanskog društva i političke države. Građansko društvo predstavlja celinu podvojenih, partikularnih privatnih i grupnih interesa, empirijsku svakodnevnicu u kojoj pojedinac živi svojim privatnim životom. Kao građanin pojedinac participira u

delovanju političkih institucija. »Dovršena politička država po svojoj je suštini *rodni život* čovjeka u *suprotnosti* prema njegovu materijalnom životu. Sve pretpostavke ovog egoističkog života ostaju *izvan* državne sfere u građanskom društvu, ali kao svojstva građanskog društva. Gdje je politička država dostigla svoju pravu izgrađenost, tamo čovjek vodi dvostruki život — nebeski i zemaljski, ali ne samo u mislima, u svijesti, nego i u *zbilnosti, u životu* — život u *političkoj zajednici*, u kojoj se on javlja kao *društveno biće*, i život u *građanskom društvu* u kojem djeluje kao *privatan čovjek*, u kojem drugi ljudi smatra sredstvom, samoga sebe ponižava do sredstava i postaje igračka tuđih sila. Politička država odnosi se prema građanskom društvu upravo tako spiritualistički kao nebo prema zemlji. Ona se prema njemu nalazi u istoj suprotnosti, ona ga prevladava isto onako kao što religija prevladava ograničenost profanog svijeta, tj. tako što ga opet mora priznati, uspostaviti i dozvoliti mu da njome vlada. U svojoj *neposrednoj zbilnosti*, u građanskom društvu, čovjek je profano biće. Ovdje, gdje on drugima i sebi važi kao zbiljski individuum, on je *neistinita* pojava. Naprotiv, u državi, u kojoj čovjek važi kao rodno biće, on je imaginaran član jednog zamišljenog suvereniteta, lišen svog zbiljskog individualnog života i ispunjen nezbiljskom općenitošću.«²⁵

Za Marks-a je čovekova uloga građanina posve apstraktna; individuum utelovljuje svoju stvarnu, konkretnu bit samo kao privatnik, kao pripadnik građanskog društva. »[...] čovjek kao član građanskog društva važi kao pravi čovjek, kao *homme* za razliku od *citoyena*, jer je od čovjek u svojoj *neposrednoj* osjetilnoj individualnoj egzistenciji, dok je *politički* čovjek samo apstrahiran, umjetan čovjek, čovjek kao *alegorijska, moralna* osoba. Zbiljski čovjek je priznat tek u obliku *egoističnog* individuma, istinski čovjek tek u obliku apstraktног *citoyena*[...]. Politička emancipacija je, s jedne strane, redukcija čovjeka na člana građanskog društva, na *egoističnog nezavisnog* individuma, a s druge na *građanina, na moralnu osobu*.²⁶ Dualizam privatnog i javnog života predstavlja izvor osnovne nedovoljnosti isključivo političke emancipacije građanskog sveća.

Činjenica — koju pokazuju empirijska istraživanja u Jugoslaviji — da je za radnika proizvodni proces samo modus preživljavanja i — kao generički život — samo sredstvo individualne egzistencije, a inače je prema njemu ravnodušan, ta činjenica aktualizuje problem odnosa proizvođača i samoupravljača u kontekstu Marksove antropologije. Otuđeni radnici su znak apstraktne, političke egzistencije samoupravljanja unutar koje se reproducuje novovekovni dualizam društvenih i privatnih interesa. Njihova politička nemoć (u radnoj organizaciji i društvu) znači da su problemi ljudske emancipacije ostali nerezeni, i to ispod nivoa institucija političke emancipacije.²⁷

Marksova kategorija »empirijskog života« označava teorijsku pobedu nad nemačkim klasičnim idealizmom i svetskoistorijsku kritiku birokratske ideje da empirijski život nije znak sistema, nego rezultat manjkave klasne svesti. Pojam »prelaznog razdoblja« predstavlja pokušaj suspenzije univerzalnog važenja »principa empiričnosti«. Privatizovani, apatični i depolitizovani radnici ne predstavljaju kritiku političkog otuđenja i političke države, već legitimisanje ideološke funkcije avangarde, jer pluralizam samoupravnih interesa ne može biti samo pluralizam empirijskih interesa. Time su empirijski interesi apstrahovani od »konkretnog čoveka« i »politizovani«, jer je ideoološkoj elaboraciji prepušteno da razlikuje empirijske i samoupravne interese. Marksov patos blistavog individualizma kao objava uništenja politike pretvoren je u volontaristički birokratizam »istinskih samoupravnih interesa«. Dualizam javnih i privatnih interesa nema svoj institucionalni ekvivalent. Fantastična anticipacija ljudske emancipacije realizuje se kao dualizam političke oligarhije i masovnog društva atomiziranih pojedinaca.

Sve ovo o čemu govorimo predstavlja takođe i priču o sudbini subjektivizma i volontarizma. To da društvo ne postiže identitet ideje i stvarnosti interpretirano je kao »prelazno razdoblje«. Irrelevantnost empirijskog života za institucionalnu strukturu ljudske emancipacije zapravo znači da je revolucija shvaćena kao konstantna razlika institucije i života, i da samo takav neidentitet omogućava napredovanje ka identitetu komunizma u budućnosti. U tome leži greška. Da li je moguća realizacija komunizma kroz istorijski tok stvarnih stanja društva koja

su određena pomenutom shizmom ideje i realiteta? Zar nije tako, da institucije ljudske emancipacije koje ne izražavaju potrebe stvarnog društvenog života blokiraju istorijski razvoj? Prelazno razdoblje kao put i sredstvo treba shvatiti kao totalitet sa vlastitom dinamikom. Izdvajanje institucionalnog faktora kao formalne vernosti cilju (komunizmu) predstavlja volontarističku ideju prestabilizovane harmonije cilja i sredstava koja zanemaruje realnu (nedostašnu) važnost institucije za empirijski život ljudi.

Teorija masovnog društva

Realnost društvenog života u Jugoslaviji određena je niskom političkom participacijom i osećanjem nemoći stanovništva da utiču na svoju sudbinu. To su pojave koje karakterišu masovno društvo.

Osnovna ideja teorije masovnog društva govori o tome da građani ne mogu da utiču na politiku države ako ne pripadaju politički relevantnim grupama. Ako su atomizovani, kontrolori centralnog aparata vlasti potpuno će dominirati nad društvom. Davno pre nastanka modernog totalitarizma Emil Dirkem je upozoravao na odnos masovnog društva i diktature: »Kolektivna aktivnost je uvek suviše kompleksna da bi se mogla izraziti samo preko države. Osim toga država je previše udaljena od individua i njeni odnosi prema njima su previše eksterni i diskontinuirani da bi duboko prodrla u individualne svesti i socijalizovala ih. Ako država predstavlja jedinu sredinu u kojoj ljudi žive svoj zajednički život, onda neminovno gube kontakt, postaju izolovani i društvo se raspada. Nacija se može očuvati samo tako što će između države i individua postojati ceo niz sekundarnih grupa koje su dovoljno blizu da individue privuku u svoje područje akcije i na taj način ih baciti u opšti tok socijalnog života [...] Hipertrofirana država je prisiljena da ugnjetava i obuhvata [...] društvo koje čini veliki broj neorganizovanih individua.«²⁴

Sistem organizacija mora posedovati određene karakteristike da bi bio sposoban da posreduje između individua i države, odnosno drugih centara moći. On mora imati izvore moći koji su nezavisni od centralnog tela a moć tih grupa mora biti prilična u poređenju sa

centrom. Radnička klasa koja se sastoji od izolovanih kolektiva je isto tako atomizovana kao što su atomizovane individue, a njena mogućnost kolektivne akcije je isto tako neznačna. Samo snažne i autonomne grupe mogu delovati kao centri kontramoći i kao nezavisni izvor komunikacija među svojim članovima, te na taj način eliminisati društvo kao masu nemoćnih, izolovanih pojedincata.

Teorija masovnog društva je tesno povezana sa teorijom oligarhije. Otkad je Robert Mišel pre prvog svetskog rata definisao »gvozdeni zakon oligarhije« napisano je mnogo knjiga i članaka o oligarhiji u dobrovoljnim organizacijama koji su neprestano demonstrirali kako dominacija organizacionog aparata, kombinovana sa pasivnošću članstva održava oligarhijsku kontrolu. Ove analize pokazuju — definisano sa stanovišta teorije masovnog društva — odsustvo demokratije u organizacijama, što je posledica činjenice da njihovi članovi ne formiraju strukturu grupa kao nezavisne i autonomne centre moći.

Značaj oligarhije i masifikacije za razvoj socijalističkih društava anticipirao je još Mišel kada je — tad je još bio socijalista — analizirao političke stranke.² Upišao se, zašto su nemačka socijalna demokratija i nemački radnički pokret — mada ideološki privrženi demokratskom društvu i mada se bore za demokratska prava u Nemačkoj — oligarhijski u svojim internim strukturama. Postojanje oligarhije u demokratskom socijalističkom pokretu bilo je za Mišela signifikantno jer je predstavljalo »nenameravanu posledicu« organizacije. Za njega nije predstavljala problem oligarhija nemačkih konzervativnih stranaka jer one nisu verovale u demokratiju. Interesantno je da Mišelova kategorija »nekompetentnosti masa« koincidira sa Lenjinovom analizom partije. Lenjin se zauzimao za partiju profesionalnih revolucionara kao predvodnicu masa, jer su one nesposobne da bez usmeravanja nađu pravi put.

Nikolaj Buharin je početkom dvadesetih godina odao priznanje značaju Mišelove kritike političkih stranaka, premda je mislio da će se situacija promeniti u socijalizmu: »Ono što u Michelsovoj prezentaciji predstavlja nepromenjivu kategoriju — a to je 'nekompetentnost masa' — nestaje jer nekompetentnost ne predstavlja

nužni atribut svakog sistema. Ona je proizvod ekonomskih i tehničkih uslova koji se izražavaju u opštoj kulturi i obrazovanju. Možemo reći da će u društvu budućnosti postojati ogromna hiperprodukcija organizatora što će poništiti *stabilnost* vladajućih grupa.²⁹ Buharin priznaje da to nije zadovoljavajući odgovor, jer je razdoblje u kojem se Rusija nalazi »*prelazno razdoblje*« od kapitalizma do socijalizma, to jest razdoblje proleterske diktature koje je »daleko teže«. U toj situaciji će »neminovno doći do tendencije 'degeneracije', to jest izdvajanja vodećeg sloja kao zametka klase. Ovoj tendenciji će se suprotstavljati dve druge: rast *proizvodnih snaga* i ukidanje *monopola obrazovanja*. Rastuća reprodukcija tehnologa i organizatora uopšte unutar radničke klase oslabiće mogućnost za nastajanje nove klasne formacije. Rezultat ove borbe zavisiće od toga koja će tendencija biti snažnija.«³⁰

Buharin je svoje nadanje da socijalizam neće postati oligarhijsko društvo povezivao sa uticajem ekonomskog razvoja i obrazovanja na položaj i svest proleterskih slojeva. On je predviđao da će uvek postojati grupa izvan vladajućeg aparata koja će zbog svoje političke samovesti i kompetentnosti biti sposobna da spreči dominaciju oligarhijskog sloja nad društvom. Buharinova analiza je bila napisana pre pojave staljinizma koji je totalitarnom definicijom odnosa države i društva i definicijom transmisione funkcije svih organizovanih struktura odredio razvoj realnog socijalizma.

Totalitarna društva nisu masovna društva u smislu odsustva sekundarnih organizacija. Njih karakteriše to da centar moći potpuno kontroliše sistem organizacija. Politički pluralizam buržoaskih demokratija karakteriše struktura oligarhijskih asocijacija koje igraju važnu ulogu u suprotstavljanju državnoj vlasti, mada je politička participacija stanovništva mala. U tom smislu zapadna društva predstavljaju masovna društva. Totalitarna društva su participativna društva u okviru političkog monizma; zato njihove organizacije imaju specifičnu funkciju. Poželjno je da je stanovništvo organizaciono uključeno, ali tu nije reč o nastojanju da se produbi demokratija u organizacijama i celokupnom društvu, već o saznanju da je multiplikacijom kontrolisanih aktivnosti

moguće povećati indoktrinaciju stanovništva i na taj način smanjiti ravnodušnost i otpor u kriznim situacijama. Pošto krizne situacije uvek predstavljaju situacije društvenih promena, onda možemo formulisati sledeću opštu hipotezu: Što veću promenu strukture društva želi da postigne vladajuća grupa, utoliko je verovatnije da će postojati želja ili čak zahtev za visokim stepenom kontrolisane i manipulisane participacije građana u organizacijama.

Politički pluralizam i samoupravni socijalizam

Politički pluralizam predstavlja antitezu masovnog društva. Ovo je evidentno već i iz istovremenih teorijskih analiza oba fenomena. Pisci iz anglosaksonskih zemalja su u pokušaju da objasne postojanje buržoaskih demokratija u tim zemljama razvili teoriju političkog pluralizma. Evropski analitičari su — pokušavajući da objasne činjenicu da je u Nemačkoj i drugde demokratija slaba — razvili teoriju masovnog društva.

Kod nas je uobičajeno — shvatljivo s obzirom na istorijsko poreklo pojma, a neshvatljivo s obzirom na istorijski identitet samoupravnog socijalizma — da politički pluralizam izjednačavamo sa parlamentarnim političkim pluralizmom buržoaske države, mada to nije u skladu sa ideološkim dokumentima. *U Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* piše sledeće: »[...] još od revolucije naovamo [mi smo] u našem političkom sistemu — ranije u okviru Narodnooslobodilačkog fronta, a danas u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda — priznali neophodnost određenih oblika političkog pluralizma. Pri tome smo polazili od shvatanja da Savez komunista Jugoslavije nije jedina politička snaga koja treba monopolistički da upravlja društvom nego da on u tome kao idejna i politička avangarda radničke klase ima, doduše, specifičnu društvenu ulogu, ali koju može da ostvaruje samo u demokratskoj povezanosti i zavisnosti sa svim socijalističkim i demokratskim snagama. Stoga smo uvek ne samo isticali, nego se i borili za to da Savez komunista ne bude nosilac nekog jednopartijskog sistema, odnosno da on nije i da ne može ni da bude klasična politička partija, iako mora da se

bori za to da ključne pozicije vlasti budu u rukama onih subjektivnih snaga koje stoje na strani socijalizma i socijalističkog samoupravljanja.“³¹

Negiranje transmisione funkcije masovnih političkih organizacija predstavlja fundamentalnu ideološku poziciju samoupravljanja: »Ali ta velika socijalistička organizacija masâ i najširih socijalističkih društvenih snaga [Socijalistički savez] još nije stekla onaj položaj i onu ulogu u našem društvu koju bi upravo zbog demokratskog razvoja našeg sistema takva organizacija morala da ima. Ona je čak potiskivana sa onog položaja koji je samim narodnooslobodilačkim ustankom i revolucijom stekla u našem društvu. A posledica toga je slabljenje povezanosti te organizacije — a samim tim i Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija — sa svakodnevnim interesima radnih masa.« Popriličan broj komunista misli, »da je uloga Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija više transmisiona, to jest da one treba samo da mobilišu radne ljude i gradane za izvršavanje stavova i odluka utvrđenih od strane organizacija i organa Saveza komunista. pa često i državnih organa.«³²

I sindikati su u obavljanju svog posla nezavisni: [...] sindikat ne samo da ima punu slobodu, nego ima na raspolaganju i sva sredstva koja su mu potrebna da bi mogao da vodi upornu borbu za samoupravna prava radnika i njihove neposredne interese i za zajedničke, odnosno dugoročne interese radničke klase u celini i svih radnih ljudi. U povezivanju jedne i druge borbe i jeste glavni zadatak sindikata. Upravo stoga sindikati treba da budu sastavni deo celokupne strukture socijalističkih društvenih snaga, to jest tesno povezani sa idejnim i političkim kursom naše socijalističke revolucije. S druge strane, oni treba da budu slobodni i nezavisni od poslovodnih i državno-upravnih organa [...] Da bi sindikati mogli da igraju ovu svoju ulogu vrlo je važno da se ne samo sindikati kao celina, nego i celokupno socijalističko društvo uporno bore protiv težnji da se osnovne organizacije sindikata u osnovnim i ostalim organizacijama udruženog rada pretvore u nekakav privezak poslovodnog aparata. Sindikati moraju čuvati svoju samostalnost i sa-

mostalnu demokratsku odgovornost radničkoj klasi kao celini.“⁴⁴

Postoji i druga ideoška reakcija na diskusiju o političkom pluralizmu; ona konstatiše da je on legitimno prisutan u dokumentima. Teškoće su samo u tome što se taj sistem ne realizuje. Razume se, za sociologiju glavni problem predstavlja nepotpuni odnos institucionalne i realne strukture. Mala je verovatnoća da problem nerealizovane institucije političkog pluralizma, koji ima tako sudbonosno značenje za razvoj samoupravnog socijalizma, ne bude prisutan u ideoškim tekstovima. Reč je o analizi odnosa političkog pluralizma i ideologije samoupravljanja.

Ideologija samoupravljanja predstavlja modifikaciju lenjinističkog razlikovanja neposredne i klasne svesti. Diktatura proletarijata je definisana kao vlast u društvu, u kome radnička klasa — a to su njeni neposredni i dugoročni, istorijski interesi — ima vodeću ulogu. Diktatura proletarijata se realizuje u obliku samoupravne demokratije. A ona se zasniva na pluralizmu interesa samoupravnih subjekata. Međutim, pluralizam samoupravnih interesa nije samo pluralizam empirijskih interesa. U procesu razrešavanja konflikata parcijalni interesi moraju doživeti takvu idejnu, naučnu i političku sintezu koja otvara progresivne perspektive i vizije socijalističkog napretka. Političke organizacije kao oblik političkog pluralizma predstavljaju organizacionu strukturu ovakve sinteze. Kardelj piše: »[Politički] pluralizam se u samoupravnom društvu pojavljuje, u stvari, pre svega kao jedan od oblika interesnog pluralizma i interesnog organizovanja. On obuhvata područja onih društvenih interesa koji se ispoljavaju kao ideologija, kao uopštavanje parcijalnih interesa ili kao opredeljivanje opštih pravaca konkretnе društvene politike na pojedinim područjima društvenog života. Ali baš zato što je politički pluralizam samo deo interesnog pluralizma, našem samoupravnom socijalističkom društvu nije potreban neki višepartijski sistem, nego specifične društveno-političke i slične organizacije koje mogu, kao *diferencirano organizovana socijalistička društvena svest*, da utiču na opredeljivanje kako opštih društvenih interesa tako i težnji samoupravnih zajednica pojedinačnih interesa. Takvu funkciju u

našem sistemu samoupravne demokratije sada vrše društveno-političke organizacije kao što su Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, sindikati, Savez socijalističke omladine, kao i razne druge društvene i naučne organizacije.“⁴

Neobično razlikovanje političkog i interesnog pluralizma kao specifičnog određenja karaktera jugoslovenskog društva povezano je sa neobičnom analizom neposrednih interesa radničke klase. Kod klasične marksističke interpretacije neposredni interesi su fenomeni empirijske svesti, parcijalni ekonomski interesi. Kod samoupravne ideologije javlja se nova definicija neposrednosti kao autentičnosti. Kardelj piše: „[...] cilj samoupravne demokratije [mora biti] izražavanje interesa tog zbiljskog čoveka. U sadašnjim društveno-istorijskim uslovima to znači da cilj samoupravne demokratije mora biti oslobođanje puteva njegovoj sopstvenoj borbi za oslobođenje rada, to jest samog sebe. Drugim rečima, izvor, osnova i cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja nije apstraktni politički građanin političkog sistema građanskog društva i njegovog parlamenta, nego čovek koji živi, radi i stvara u određenim društvenim uslovima i čiji interesi izviru iz takvog njegovog društvenog položaja. Staviše, ne radi se ni o neodređenoj radničkoj klasi kao apstraktном političkom subjektu, nego o konkretnom radniku, odnosno radnom čoveku sa njegovim autentičnim interesima, koga niko ne može da zameni u ime interesa neke uopštene formule o 'diktaturi proletarijata'.“⁵ „Pravi nosilac društvenog progresu nije čovek kao apstraktni politički građanin, nego čovek kao nosilac celog kompleksa društvenih interesa.“⁶ „Specifični interesi u samoupravnom socijalističkom društvu ne pretvaraju se najpre u političke formule koje služe borbi za vlast da bi se onda ponovo sveli na društvenu realnost o kojoj odlučuje vrh neke vladajuće partije. Ti interesi u sistemu socijalističkog samoupravljanja neposredno dolaze do izražaja, a odlučivanje o njima je pod stalnim i neposrednim uticajem i kontrolom radnih ljudi i građana...“⁷

Neposrednost je definisana kao totalitet autentične subjektivnosti koji eliminiše političke i organizacione posledice interesa u smislu njihove kristalizacije i artikulacije, što je moguće samo u kolektivnom i strukturiranom

kontekstu. Jugoslovenska ideološka praksa identifikacije političkog pluralizma sa parlamentarnim, političkim pluralizmom burokratice države potiče od duboke, polusvesne, instinktivne logike jednopartijskog sistema. Problem nije u partijama. Problem je u intenciji da se realizuje politički pluralizam bez realizacije politike kao generičkog principa društvenog života. Permanentna inhibicija pluralizacije političkog sistema ideološki je legitimisana definicijom politike kao nedovoljnog modusa života u pred-socijalističkim društvima. Antropološka apstraktност pluralizma samoupravnih interesa predstavlja korelat straha pred strukturnim posledicama koncepta političkog pluralizma za opstanak jednopartijskog sistema. Konkretna, sociološka i kratkoročna borba protiv njega zamenjena je apstraktnom, antropološkom i dugoročnom borbotom. Realizacija političke emancipacije kao patosa protekle epohe moguća je samo uz spoznaju spiritualne alegoričnosti ljudske emancipacije, koja ne predstavlja posledicu političke emancipacije. Stroga progresija procesa emancipacije ne dopušta nepatetični voluntarizam za kojeg je prošlost sahranjena a budućnost daleko. Ambicija voluntarizma sadašnjosti je da nezamenjivi patos dve epohe poništi u zainteresovanom proseku koji omogućava pragmatično izigravanje principa jedne epohe nasuprot principa druge epohe. U takvoj situaciji borba za demokratski socijalizam je stvar samog istorijskog subjekta: »Politički sistem diktature proletarijata može da se deformeše i da poprimi, u većoj ili manjoj meri, elemente tehnobirokratske diktature nad radničkom klasom [...] A od samih subjektivnih socijalističkih snaga zavisi u kolikoj meri će one podleći uticaju i pritisku takvih deformacija u socijalističkim društvenim odnosima.«³⁹

U gornjoj formulaciji nije moguće preceniti smisao voluntarističkog argumenta. Demokratija nije stvar objektivnog postojanja pluralizma institucija, nego stvar *volje* istorijskog subjekta koji živi dijalektičko protivrečje empirijske volje za moći i transcendentalne volje za komunizmom. Oligarhija sistema koju prikazuju empirijska istraživanja predstavlja pobedu principa stvarnog interesa i materijalističkog shvatanja istorije.

8. Istorijski subjekt i klasna svest

Marks je smatrao da teorija koja treba da izražava interes radničke klase može da nastane samo iz posmatranja stvarnog pokreta te klase kao njena svesna nadgradnja. Njeno nastajanje prati saznanje da ona nije ništa drugo do teorijski odraz realnog istorijskog procesa. Radnički pokret je nastao pre teorije, koja odražava njegove stvarne, mada prvobitno nesvesne tendencije. Usvajanje teorije ne označava usvajanje sistema vrednosti koji se radnicima nameće u obliku spoljašnjeg imperativa, već predstavlja svest o cilju kome su i stvarno — iako bez jasne teorijske svesti — težili. Radnička klasa će se sama emancipovati.

Ovaj uopšteni Marksov stav koji predstavlja imanentan elemenat njegove teorije istorije postao je predmet kontroverznih interpretacija kad ga je trebalo konkretnizovati na nivou političke strategije u vremenu kada je već postojao snažan pokret koji je marksizam preuzeo kao svoju ideologiju. Kako da radnički pokret shvati Marksovou formulaciju iz *Svete porodice*: »Nije riječ o tome šta ovaj ili onaj proletari ili čak cijeli proletarijat u danom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Riječ je u tome šta on jest i šta će shodno svom bitku biti povijesno prinuđen da učini.« Kako shvatiti misli iz *Komunističkog manifesta*: »Komunisti nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama. Oni nemaju nikakve interese odvojeno od interesa cijelokupnog proletarijata. Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi htjeli da ukalupe proleterski pokret. Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, u različitim nacionalnim borbama proletara ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese cijelokupnog proletarijata, a, s druge strane, time što na različitim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese cijelokupnog pokreta. Komunisti su, dakle, u praksi onaj dio radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni u teorijskom pogledu imaju to preim秉stvo nad ostalom masom proletarijata što razu-

miju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta.“ Lenjinov odgovor na ovo pitanje bio je presudan za razvoj socijalizma.

Proletarijat i istina

Lenjin je teoriju partije formulisao u svom delu *Šta da se radi?* (1902), i to u polemici sa »ekonomistima« koji su se pozivali na odlučujuću ulogu objektivnih ekonomskih okolnosti u društvenom razvoju a političku svest su shvatali kao nešto što je automatski rezultat ekonomije. Iz činjenice — smatra Lenjin — da ekonomski interesi igraju presudnu ulogu, nije moguće izvesti misao da je za konačnu pobedu presudna samo ekomska borba radnika, jer je klasne interesе proletarijata moguće realizovati samo političkom revolucijom i diktaturom proletarijata. A radnici nisu sposobni da sami dođu do svesti o načelnoj suprotnosti između klase i socijalnog sistema u celini. »Rekli smo da socijaldemokratske svesti kod radnika *nije* moglo ni biti. Ona je mogla biti uneta samo spolja. Istorija svih zemalja pokazuje da radnička klasa isključivo sopstvenim snagama može stvoriti samo tredunionističku svest, to jest uverenja da je potrebno udruživati se u saveze, voditi borbu protiv vlasnika, izboriti se kod vlade za ove ili one zakone neophodne za radnike. Učenje socijalizma izraslo je, međutim, iz onih filozofskih, istorijskih i ekonomskih teorija koje su razradivali obrazovani predstavnici posedničkih klasa, inteligencija.“⁴⁴ »Kad o samostalnoj, od samih radničkih masa u toku njihovog pokreta izgradivanoj ideologiji ne može biti ni govora, onda se pitanje postavlja samo ovako: buržoaska ili socijalistička ideologija. Sredine tu nema (jer čovečanstvo nije izgradilo nikakvu ‘treću’ ideologiju, i uopšte u društvu koje razdiru klasne suprotnosti nikad ne može ni biti vanklasne ili nadklasne ideologije). [...] Ali *stihijni* razvitak radničkog pokreta upravo vodi njegovom potčinjavanju buržoaskoj ideologiji [...] A tredunionizam i znači idejno porobljavanje radnika od strane buržoazije. Zato se naš zadatak, socijaldemokratije, sastoji u *borbi protiv stihijnosti*.“⁴⁵

Ovakvo shvatanje radničkog pokreta određuje i princip organizovanja socijaldemokratije. Po mišljenju »eko-

nomista», revolucionarna organizacija bi trebalo da bude jednostavno organizacija radnika. Lenjin je drugačijeg mišljenja: »Organizacija revolucionara, međutim, mora obuhvatiti pre svega i poglavito ljude čija je profesija revolucionarna delatnost [...] Pred tim zajedničkim obeležjem članova takve organizacije mora se potpuno bri-sati svaka razlika između radnika i intelektualaca.«⁴¹

Problem odnosa partije i klase jednostavno ne postoji, kako se vidi iz Lenjinovog spisa »Dečja bolest 'levičarstva' u komunizmu« koji je napisao gotovo dvadeset godina kasnije (1920): »Već to kako je pitanje postavljeno: 'diktatura partije ili diktatura klase? — diktatura (partija) voda ili diktatura (partija) masa?' svedoči o neverovatnoj i bezizlaznoj zbrici misli [...] Svako zna da se mase dele na klase; [...] da klasama rukovode obično i u većini slučajeva, bar u modernim civilizovanim zemljama, političke partije; da političkim partijama po pravilu upravljaju više ili manje stabilne trupe najautoritativnijih, najuticajnijih, najiskusnijih lica koja se biraju na najodgovornije položaje, koja se zovu vođi. Sve je to azbuka. Sve je to prosto i jasno.«⁴²

Kada Lešek Kolakovski analizira Lenjinovo shvatanje partije on kaže sledeće: »Ono što je novo i osobito u Lenjinovoj misli nije pojam partije-avangarde koja hoće da predvodi radničku klasu i da u nju unese socijalističku svest. Novost se zasniva prvo na tvrdnji da *stihiski radnički pokret mora imati buržoasku svest*, ako ne može stvoriti socijalističku svest, a nikakve druge, osim ove dve, ne može biti. Taj zaključak nikako ne proizlazi iz razmišljanja Kautskog koja Lenjin navodi niti iz bilo kakvih prepostavki marksizma. Svaki društveni pokret, prema Lenjinu, ima jasno određen klasni karakter: ako svest, za koju je sposoban stihiski pokret nije socijalistička svest, *to jest* proleterska u pravom teorijski besprekornom, istorijski ispravnom smislu reči, onda dobijamo čudan zaključak da je *radnički pokret buržoaski pokret* ukoliko ne bude podređen socijalističkoj partiji. Dobunjue ga drugi zaključak: *radnički pokret u pravom smislu reči*, tj. revolucionarni politički pokret *uopšte se ne određuje time što je pokret radnika*, nego činjenicom posedovanja 'pravilne', tj. marksističke, tj. po definiciji 'proleterske' ideologije. Drugim rečima: *klasni sastav*

revolucionarne partije uopšte nema značaja za određenje njenog klasnog karaktera [...] Na taj način partija, prema Lenjinu, pošto poseduje 'pravilnu' teorijsku svest, jeste nosilac proleterske svesti *potpuno nezavisno* od toga kakva je svest stvarnog, empirijskog proletarijata i potpuno bez obzira na to kako se taj stvarni proletarijat prema njoj odnosi. Partija zna šta leži u 'istorijskom' interesu proletarijata i *kakva treba da bude* u svakom trenutku autentična svest proletarijata, kojoj po pravilu empirijska svest ne dorasta. Partija je nosilac te svesti ne zato što je proletarijat kao takvu usvaja, nego zato što partija zna zakone istorijskog razvoja, pa otuda zna i istorijsku misiju radničke klase, koju marksistička teorija prepostavlja. Empirijska, realna svest radničke klase pojavljuje se zato u tom sistemu samo kao prepreka, kao otpor nezrelih uslova, otpor koji treba prevladati, nikad kao izvor inspiracije. Partija je apsolutno nezavisna od stvarne radničke klase, ili ona je od nje ovisna samo utoliko što se mora boriti za njenu podršku. U tom smislu Lenjinova doktrina hegemonije partije bitno prepostavlja da u političkim aktivnostima radnička klasa može, pa čak i mora biti 'zastupana' — no ni u kom slučaju od strane inteligencije, nego upravo od partije.⁴³

Lenjinov odnos partije i sistema saveta bio je kompleksan. Oskar Anvajler, analizirajući odnos boljševika i prve ruske revolucije 1905, kaže sledeće: »Stav boljševika prema sovjetima bio je lokalno različit, a i menjao se. I sam Lenin nije uobičio konačan sud o njihovoj ulozi i njihovom značaju, iako je bio jedini od boljševika koji se potrudio da razmisli o ovim novim revolucionarnim pojavama i da ih uključi u svoju revolucionarnu teoriju i taktiku.⁴⁴ Zatim, u vreme februarske i oktobarske revolucije, on je zauzeo stav koji je spajao klasnu formulu: Svu vlast radnicima i siromašnim seljacima, sa organizacionom formulom: Svu vlast sovjetima. Poseban problem predstavlja Lenjinovo delo *Država i revolucija* — napisano neposredno pre oktobarske revolucije — u kome partiju uopšte ne pominje. Celokupna dilema Lenjinovog mišljenja lepo se vidi iz činjenice da je u vreme kad je pisao *Državu i revoluciju* takođe izjavio i ovo: »Boljševici su po uverenju, programu i celokupnoj taktici svoje partije centralisti.⁴⁵

Isto tako je bio kompleksan Lenjinov stav prema sindikatima. Marta 1918. on je polemisao sa menđešvicima koji su smatrali »da sindikati u interesu očuvanja i jačanja klasne samostalnosti proletarijata ne smeju da postanu državne organizacije«. Za Lenjina »je takav stav bio i ostao gruba buržoaska prvakacija ili velika slupost [...] Radnička klasa je vladajuća klasa u državi. Sindikati moraju postati i postaće državne organizacije koje će biti pre svega odgovorne za reorganizaciju celokupnog privrednog života na osnovi socijalizma.“⁴ Godine 1920. Lenjin je došao do zaključka da sovjetska država pati od birokratskih deformacija i zauzeo je stav da sindikati moraju štititi radnike od vlastite države.

Egzistencijalna problematika psihologije revolucionara predstavlja fascinantnu stvar, ali na kraju su važne odluke koje usmeravaju tok istorije. Sudbonosno je bilo proleće 1921., kad je u krvi ugušen kronshtatski ustanački ustanak i kada je deseti kongres bolješevika politički osudio takozvanu radničku opoziciju. Rezolucija o sindikalističkom i anarhističkom skretanju u partiji (nju je napisao Lenjin) koju je kongres prihvatio navodi karakterističnu tezu radničke opozicije: »Organizacija upravljanja narodnom privredom pripada sveruskim kongresima proizvođača koji se organiziraju u industrijske sindikate. Ti sindikati biraju centralni organ koji upravlja čitavom narodnom privredom Republike.« Rezolucija ovako ideološki osuđuje opoziciju: »Marksizam uči [...] da samo politička partija radničke klase, tj. komunistička partija, može ujediniti, odgojiti i organizirati takvu avangardu proletarijata i čitave radne mase koja je jedina kadra da se suprotstavi neizbjegnim tradicijama i recidivima profesionalističke uskosti ili profesionalističkih predrasuda kod proletarijata i da rukovodi cijelom ujedinjenom djelatnošću čitavog proletarijata, tj. da njime rukovodi politički, a preko njega da rukovodi svim radnim masama. Bez toga je diktatura proletarijata neostvariva. Nepravilno shvatanje uloge komunističke partije u njenom odnosu prema vanpartijskom proletarijatu a zatim i u odnosu prvog i drugog faktora prema masi trudbenika predstavlja bitno teorijsko odstupanje od komunizma i

skretanje na stranu sindikalizma i anarchizma, a takvo skretanje prožima sve poglede radničke opozicije...”

Time se ostvarila Lenjinova teorija partije iz 1902.

Organizacija i spontanost

Rosa Luksemburg je 1904. u članku »Organizaciona pitanja ruske socijaldemokratije« polemisala sa Lenjinovom teorijom partije i sa centralističkim principom komunističke organizacije.⁴⁴ Po Lenjinovoј teoriji centralni komitet može da preuzme celokupnu vlast u partijskim organizacijama i da na taj način celokupnu partiju pretvori u pasivno orude. »Uspostavljanje centralizacije u socijaldemokraciji na tim dvama načelima — na slijepom potčinjavanju svih partijskih organizacija s njihovom najdetaljnijom djelatnošću centralnoj vlasti koja jedina misli, radi i odlučuje za sve, i na strogom razgraničenju organiziranog dijela partije od revolucionarne sredine koja ga okružuje. čega je pobornik Lenjin — izgleda nam stoga kao mehaničko prenošenje organizacionih načela blankističkog pokreta zavjereničkih kružaka na socijaldemokratski pokret radničkih masa.« Lenjin ne razlikuje slepu kasarnsku disciplinu od svesne klasne akcije a njegov centralizam je prožet »neplodnim duhom noćnog čuvara.« Vode ne mogu da koncipiraju revolucionarnu taktiku; ona nastaje spontano a istorijski proces mora prethoditi svesti vođa. »Borbena taktika socijaldemokracije [...] je rezultat neprekidnog niza velikih stvaralačkih čina često elementarne klasne borbe koja eksperimentira. I tu nesvjesno ide ispred svjesnog, logika objektivnog historijskog procesa ispred subjektivne logike njegovih nosilaca.« Boljševizam želi da obogalji slobodan razvoj proletarijata, da opljačka njegovu odgovornost i da ga pretvori u organ buržoaske inteligencije. Samo kolektivna svest radnika a ne svest samozvanih vođa može biti subjekt revolucije. Greške stvarnog radničkog pokreta su plodonosnije od nepogrešivosti centralnog komiteta.

U jesen 1918. Rosa Luksemburg je napisala tekst — izašao je 1922. — koji kritički raspravlja o oktobarskoj revoluciji. Ona boljševicima zamera što su odmah posle revolucije rasterali ustavotvornu skupštinu. Trocki tvrdi da je skupština reakcionarna i da uopšte treba napustiti

opšte izbore jer ne odražavaju promene u stavu masa. Ali mase, smatra Roza Luksemburg, vrše i posle izbora pritisak na izabrane predstavnike. Što je predstavnički sistem više demokratski, tim više je moguć ovaj pritisak. Demokratske institucije nisu savršene, ali njihovo odstranjivanje je još mnogo gore jer obogaljuje politički život masa a i sovjeta. »Bez općih izbora, neograničavane slobode štampe i sastajanja, slobodne borbe mišljenja u svakoj od tih javnih institucija život odumire, pretvara se u privid života, pri čemu birokracija ostaje jedini djelatni element. Javni život se postepeno uspavljuje, nekoliko tuceta partijskih voda neiscrpne energije i bezgraničnog idealizma upravlja i vlada, njima u stvari rukovodi tuce izvanrednih glava, a jedna elita radništva biva s vremenom na vreme pozivana na skupštinu da bi pljeskala govorima rukovodilaca i jednoglasno odobravala predložene rezolucije, u osnovi dakle jedna klikaška rabota — svakako diktatura, ali ne diktatura proletarijata, nego diktatura političara, tj. diktatura u buržoaskom smislu, u smislu jakobinske vladavine.«⁴⁹ Bez političkih sloboda vladavina narodnih masa predstavlja fikciju. »Sloboda samo za pristalice vlasti, samo za članove jedne partije — mogu oni biti još koliko brojni — nije nikakva sloboda. Sloboda je uvijek samo sloboda onoga koji drugačije misli.«⁵⁰ Socijalizam je živi istorijski pokret koji je nemoguće nadomestiti administrativnim dekretima. On zahteva duhovnu transformaciju masa, a to nije moguće postići terorom. »Historijska je zadaća proletarijata, kada dospije na vlast, da umjesto gradanske demokracije stvori socijalističku demokraciju, ne da ukloni svaku demokraciju. Ali socijalistička demokracija ne počinje tek u obećanoj zemlji kada je stvorena podloga socijalističke privrede, kao gotov božićni poklon dobrom narodu koji je u međuvremenu vjerno podupirao šačicu socijalističkih diktatora. Socijalistička demokracija počinje istodobno s rušenjem klasne vladavine i izgradnjom socijalizma. Ona počinje s trenutkom osvajanja vlasti od strane socijalističke partije. Ona nije drugo nego diktatura proletarijata [...] Ali ta diktatura mora biti djelo klase, a ne vodeće male manjine u ime klase, tj. ona mora [...] biti podložna kontroli čitave javnosti [...]«⁵¹

U kritici boljševičke diktature Roza Luksemburg je ostala verna svom ranijem kritičkom odnosu prema lenjinizmu. Njena moralna veličina leži u tome da je usred gradanskog rata u Rusiji negirala istorijski relativizam koji opravdava Lenjinovu organizacionu teoriju i praksu time što je proletarijat brojno slab i koji zahteva strogo organizovanu i snažnu centralizovanu kadrovsku partiju za rukovođenje heterogenim klasnim strukturama u revoluciji. Njen relativizam je kritički i neapologetski. Boljševici su osvojili vlast u okolnostima koje nisu dopuštale neograničenu demokratiju. Međutim, oni od onoga što je nužnost prave vrlinu i pokušavaju celokupnom radničkom pokretu da nametnu svoju taktiku kao obavezan model. Probleme socijalizma nije moguće rešiti u Rusiji, već samo u međunarodnim razmerama.

Završimo naš kratak prikaz stavova Roze Luksemburg u odnosu na organizacioni sukob u ruskoj socijalnoj demokratiji i oktobarsku revoluciju mišljenjem Oskara Negta: »Nesumnjivo možemo reći — bez obzira na konkretnu društvenu situaciju koja to uslovjava — da je Lenjin proučavao strukturu revolucionarnih procesa principijelno sa stanovišta organizacije, dok je Rosa Luxemburg to činila sa stanovišta spontanosti i inicijative masa.«⁴²

Klasna svest i organizacija

Za teoriju klasne svesti proletarijata najvažnije su Lukačeve studije koje je napisao od 1919. do 1923. Lukač pokušava da odgovori na sledeća pitanja: Kako teorijski da shvatimo klasnu svest? Kakvu funkciju ima klasna svest u klasnoj borbi? Da li se kod pitanja klasne svesti radi samo o nekakvom opštem sociološkom problemu, ili je ovo pitanje nešto što je potpuno specifično za proletarijat? Da li su karakter i funkcija klasne svesti nešto jedinstveno, ili je pak moguće razlikovati njene stupnjeve i slojeve?

Kakav je odnos svesti kao psihološke kategorije i istorijskog materijalizma? Lukač ovako odgovara: »Bit znanstvenog marksizma sastoji se [...] u spoznaji nezavisnosti zbiljskih pokretačkih snaga historije od (psihološke) svijesti ljudi o njima.«⁴³ Ovakvo određenje ističe

distancu između klasne svesti i empirijsko-faktičnog razmišljanja ljudi o vlastitoj životnoj situaciji koja se mogu psihološki opisati i objasniti. Lukač klasnu svest definije kao »one misli, osjećaje itd. koje *bi* ljudi imali u određenoj životnoj situaciji kad bi bili sposobni da potpuno shvate tu situaciju i interes koji iz nje proizlaze kako s obzirom na neposredno djelovanje, tako i na — ovim interesima primjerenu — izgradnju cijelog društva«. Tipologija životnih situacija polazi od procesa proizvodnje. »Racionalno pak primjerenu reakciju, koja se *pripisuje* određenom tipičnom položaju, jeste klasna svijest. Ta svijest nije dakle suma ni prosjek onoga što pojedinačni individuumi, koji sačinjavaju klasu, misle, osjećaju itd. Pa ipak ova svijest, a ne mišljenje itd. pojedinaca, na posljetku određuje povijesno značajno djelovanje klase kao totaliteta koje je spoznatljivo samo iz te svijesti.«⁴⁴

»Lažna svest« kao pojam istorijskog materijalizma ne predstavlja nešto proizvoljno, već je misaoni izraz objektivne ekonomske strukture. »Klasna je svijest dakle — apstraktno-formalno promatrano — istovremeno jedna klasno određena *nesvjesnost* o vlastitom društveno-povijesnom ekonomskom položaju.«⁴⁵ U tome leži dijalektika buržoaske svesti. Granica, na kojoj se klasna svest buržoazije pretvara u »lažnu« svest je objektivna, a to je naime sam klasni položaj. Konkretno proučavanje svesti nije moguće bez shvatanja društva kao totaliteta. »Jer tek u tom odnosu pojavljuje se svakidašnja svijest što je ljudi imaju o svom opstanku u svim njezinim bitnim određenjima. Ona se pojavljuje s jedne strane kao nešto što je, polazeći od društveno-povijesnog položaja, *subjektivno* opravданo, razumljivo i što treba razumjeti, dakle kao 'tačna svijest', i istovremeno kao nešto što *objektivno* ide mimo biti društvenog razvijatka, što taj razvitak ne pogađa i ne izražava, dakle kao 'kriva svijest'. S druge se strane ta ista svijest pojavljuje u istom odnosu tako da *subjektivno* promašuje vlastite postavljene ciljeve i istovremeno tako da zahtijeva i postiže *objektivne* ciljeve društvenog razvijatka koji su joj nepoznati i za kojima nije težila. To dvostruko dijalektičko određenje izdiže tretiranje 'krive svijesti' iznad pukog opisivanja onoga što su ljudi *faktički* mislili, osjećali i htjeli pod određenim historijskim uvjetima, u određenim klasnim položajima itd.«⁴⁶

Odnos neposrednih interesa i klasne svesti je kod proletarijata specifičan i on je zbog njegove istorijske misije takođe i sudbonosan. Ranije klase su imale subjektivno lakši zadatak upravo zbog toga što njihova klasna svest nije odgovarala objektivnoj ekonomskoj strukturi.

Ove klase su u revolucijama realizovale samo svoje neposredne interese, a društveni smisao njihove delatnosti za njih je ostao skriven. „Kako je pak povijest postavila proletarijat pred zadatak *svijesnog prevrata* društva, mora u njegovoj klasnoj svijesti nastati dijalektičko protivurečje između neposrednog interesa i krajnjeg cilja, između pojedinačnog momenta i cjeline.“³⁷ Jer konkretni ekonomski zahtevi radnika ne prevazilaze logiku kapitalizma. Ovi zahtevi postaju revolucionarni tek u odnosu prema krajnjem cilju. „To međutim za klasnu svijest proletarijata subjektivno znači da je dijalektički odnos neposrednog interesa i objektivnog utjecanja na cjelinu društva premješten u samu svijest proletarijata, umjesto da se — kako u svake ranije klase — odvija s onu stranu (njemu pripadne) svijesti poput čisto objektivnog procesa. Revolucionarna pobjeda proletarijata nije dakle kao u ranijih klasa *neposredno ozbiljenje društveno danog bitka klase*, nego kao što je već mladi Marx spoznao i oštro istaknuo: *njezino samoukidanje.*“³⁸

Unutrašnja dijalektika klasnog položaja otežava razvitak proleterske klasne svesti, jer radnici moraju da prevladaju neposrednu datost svog položaja. „Ono što se u drugih klasa pojavljivalo kao suprotnost između klasnog interesa i interesa društva, kao suprotnost individualnog čina i njegovih društvenih posljedica itd., dakle kao vanjska granica svijesti, premješta se ovdje — u vidu suprotnosti trenutnog interesa i krajnjeg cilja — u unutrašnjost same proleterske klasne svijesti.“³⁹

Za unutrašnje prevladavanje dijalektičkog rascepa klasne i empirijske svesti proletarijata, komunistička partija ima suštinsku funkciju. Lukač definiše komunističku partiju kao organizacioni oblik klasne svesti proletarijata, jer „spoznaja zbilje iz klasnog stanovišta (proletarijata) nipošto međutim ne znači da bi sada ova spoznaja ili metodičko usmjeravanje prema njoj bili neposredno ili prirodno dani proletarijatu kao klasi (a pogotovo ne pojedinim proleterima).“⁴⁰

Organizacija predstavlja nosioca klasne svesti proletarijata i oblika posredovanja između teorije i prakse. »U dijalektičkom pak jedinstvu teorije i prakse, što ga je Marx spoznao i učinio svijesnim u borbi za oslobođenje proletarijata, ne može biti nikakve puke svijesti, niti kao 'čiste' teorije niti kao pukog zahtjeva, kao čistog trebanja, kao puke norme za djelovanje. I zahtjev ima ovdje svoju zbilju. To znači da se ono stanje povijesnog procesa koje klasnoj svijesti proletarijata utiskuje karakter zahtjeva, 'latentan i teorijski' karakter, mora oblikovati kao odgovarajuća zbilja i kao takva djelatno zahvatiti u totalitet procesa. Ovaj lik proleterske klasne svijesti jest *partija*.«⁶¹

Istorija inicijativa komunističke partije označava prevazilaženje kontemplativne svesti; tu je reč o promjenjenom odnosu spontanog delovanja i svesnog, teorijskog predviđanja, o nestajanju čiste post festum strukture građanske, reifikovane svesti. »[...] komunistička partija pokazuje se kao viši organizacioni oblik naspram drugih partijskih organizacija baš u tome što u njoj — i u njoj prvi put u povijesti — dolazi do važnosti aktivno-praktički karakter klasne svijesti, s jedne strane kao princip koji neposredno utječe na pojedine postupke svakoga pojedinog individuuma, a sa druge strane u isti mah i kao faktor koji svjesno suodređuje povijesni razvitak. To dvostruko značenje aktivnosti, njezin istodobni odnos spram pojedinog nosioca proleterske klasne svijesti i spram toka povijesti, dakle konkretno posredovanje između čovjeka i povijesti, odlučno je za tip organizacionog oblika koji ovdje nastaje.«⁶²

Lukačeva teorija klasne svesti je lenjinistička. U novom predgovoru za *Istoriju i klasnu svest*, koji je napisao 1967., čitamo sledeće: »Tako sam htio tačnu i pravu klasnu svijest proletarijata razgraničiti od svakog empiričkog 'istraživanja mnijenja' (taj izraz naravno nije bio tada u upotrebi) i toj svijesti pridati nepobitnu praktičku objektivnost. No, uspio sam dospijeti ipak samo do formuiranja onoga što klasnoj svijesti kao takvoj 'pripada'. Imao sam na umu ono što Lenin u svom djelu *Šta da se radi?* označava tako da nasuprot spontano nastaloj trade-unionističkoj svijesti, socijalistička klasna svijest mora da bude radnicima unesena 'izvana', 'to jest izvan

ekonomiske borbe, izvan sfere odnosa između radnika i poslodavaca'.⁴³

Tom Botmor polemiše sa Lukačevim shvatanjem klasne svesti. On zaključuje da njegova analiza do određene mere odgovara Marksovom razmišljanju o razvoju svesti radnika koji ide od izolovanih ekonomskih borbi za visinu zarade do političke borbe na nacionalnom nivou. Međutim, Lukač o ovom pitanju ne raspravlja toliko u odnosu prema istorijskom razvoju svesti, već više u smislu absolutne razlike između »psihološke« i »pripisane« racionalne svesti. Ali racionalnu svest radnika predstavlja upravo marksizam, dakle društvena teorija koju treba spolja uneti u proletarijat. Partija predstavlja praktično mesto susreta radnika koji imaju nerazvijenu svest i intelektualaca. »Taj je susret međutim jednostran, jer partija utjelovljuje prije svega ispravnu teoriju svijeta, i zato u njoj vladaju ideoolozi. Lukacs to stanovište izražava kada govori o 'ispravnoj klasnoj svijesti proletarijata i njezinom organizacionom obliku, komunističkoj partiji'.⁴⁴ Ovakva konцепција je prilično daleko od Marksovog shvatanja da će radnici vlastitim naporima i iskustvom doći do razvijene svesti o sopstvenom klasnom položaju i ciljevima. Botmor citira ono mesto iz *Bede filozofije* gde se govori o tome kako se radnici u klasnoj borbi pretvaraju od klase po sebi u klasu za sebe. On citira i uvod u »Upitnik za radnike« iz 1880. gde Marks ističe da »samo radnici mogu s punim poznavanjem opisati nedaće koje proživljavaju« i da »samo oni, a ne njihovi providencialni spasitelji mogu energično propisati lek protiv društvenog zla koje ih muči«. Botmor zaključuje: »Po Marxu je, dakle, radnička klasa sposobna da postane *klasa za sebe* i preuzme odgovornost za vlastitu sudbinu. On nije ispitivao kakva bi u tome bila uloga intelektualaca, političkih partija i pokreta, no čini se jasnim da bi ona u svakom slučaju bila podređena općem razvoju radničke klase. Na drugoj krajnosti Lukacs radničku klasu podređuje 'racionalnoj svijesti' koju predstavljaju partijski ideoolozi, i tako pruža teorijsko opravdanje za neograničenu diktaturu partije, koja je svojstvena svim društвима sovjetskog tipa nakon 1917. godine...«⁴⁵

Lešek Kolakovski stavlja Lukačevu teoriju klasne svesti u širi filozofski kontekst kada raspravlja o tome, zašto je za Lukača bila politički značajna kritika empirizma. Sa stanovišta empirizma o proletarijatu moramo znati samo ono što proizlazi iz posmatranog ponašanja radnika i ne možemo doći do onog shvatanja istorijskog totaliteta za koji aktuelno stanje empirijske svesti ljudi predstavlja samo indikator njihove nezrelosti. Lukačevu shvataju jedinstva teorije i prakse logično više odgovara Lenjinovoj ideji o partiji, od same Lenjinove filozofije. Teško je, naiče, sa stanovišta teorije odraza zasnovati tvrdnju da je u pravu partija koja utelovljuje pravilnu svest proletarijata, bez obzira na empirijske činjenice koje se tome mogu protiviti. Ali ovakvo zasnivanje je moguće ako polazimo od teorije »totaliteta« i njenih posledica. Totalitet obuhvata volju i znanje, nužnost i slobodu, činjenice i vrednosti; sve to dovodi do »dijalektičkog jedinstva«. »Ako je proletarijat na osnovu svog *društvenog* položaja *gnoseološki* privilegovan, ako dakle *geneza* njegove svesti odlučuje o tome da ima *pravilnu*, nemistifikovanu, stvarnu svest, onda — s prepostavkom da se proleterska svest utelovljuje u partiji — dolazimo do zaključka o kojem se zapravo i radi: da je partija uvek u pravu.«⁶⁹

»Lukacs ne sumnja da se diktatura proletarijata realizuje kao diktatura partije. Da u pogledu toga ne bi došlo do nekakvih nesporazuma on je u knjizi o Lenjinu osudio one 'ultralevičare' (misli se na takozvanu radničku opoziciju u boljevičkoj partiji), koji su u radničkim savetima videli trajne oblike klasne organizacije i koji su hteli da njih postave na mesto partije i sindikata. Lukacs misli da su saveti po svojoj prirodi pozvani da u vreme revolucije predstavljaju protivtežu buržoaskoj vlasti. Oni koji bi posle revolucije voleli da savetima predaju državnu vlast jednostavno ne shvataju razliku između revolucionarne i nerevolucionarne situacije. oni dakle razmišljaju 'nedijalektički'. Značaj partije se ne smanjuje posle revolucije, već raste. što predstavlja posledicu — mada ne isključivo — toga da klasna borba posle preuzimanja vlasti ne samo da popušta, nego se neminovno zaoštvara.«⁷⁰

9. Svest i moć

Lukač u svojoj polemici sa Rozom Luksemburg (-Kritičke primjedbe o *Kritici ruske revolucije* Roze Luksemburg-) definiše svest kao specifičan problem socijalne strukture u socijalističkom društvu.⁴⁸ On joj zamera što precenjuje spontane, stihische snage revolucije što se iskazuje u njenom stavu prema ustavotvornoj skupštini i u neshvatanju uloge koju imaju nove institucije državne vlasti u socijalno-ekonomskom razvoju postrevolucionarnog društva. »Da li je ovdje riječ samo o tome da proleterska država, njezino pravo itd. naknadno sankcionira i zaštićuje stanje što su ga proizvele ekonomske pokretničke snage koje djeluju s onu stranu svijesti, ili se u najboljem slučaju odražavaju u 'iskriviljenoj' svijesti, ili pak o tome da li za izgradnju privrede prijelaznog razdoblja tim organizacionim oblicima proletarijata pridolazi jedna *svjesno odredivalačka funkcija?*«⁴⁹ Prema tome, postavlja se pitanje, da li je ekonomska i socijalna funkcija proleterske države ista kao i funkcija buržoaske države. Da li može samo da pospešuje ili ometa ekonomski razvitak koji je od nje potpuno nezavisан? U toj tački Lukač vidi najdublju razliku između buržoaskih i proleterskih revolucija.

»[...] bit građanskih revolucija zasniva se socijalno na tome da u jednom društvu čija je feudalno-apsolutistička struktura *najdublje potkopana od kapitalizma* koji se već snažno razvio, politički, državno, pravno itd. povuče konsekvencija jednog ekonomsko-socijalnog razvijatka koji se već dalekosežno izvršio.«⁵⁰ Stvarni revolucionarni element predstavlja ekonomska promena feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički, tako što je teorijski moguće da se taj razvoj izvede bez buržoaske revolucije. »Dok bi to bilo fantastična utopija predstaviti sebi da unutar kapitalizma može nastati nešto drugo u pravcu prema socijalizmu, nego, s jedne strane *objektivno ekonomske pretpostavke njegove mogućnosti*, koje se međutim tek nakon rušenja, uslijed rušenja kapitalizma mogu pretvoriti u zbiljske elemente socijalističkog načina proizvodnje, a s druge strane razvitak proletarijata kao klase.«⁵¹ Stoga je uloga proleterske revolucije sasvim

drugačija. Socijalizam je plod svesne transformacije celokupnog društva koja traži radikalnu promenu odnosa politike i ekonomije. »Već svjesnost o državi u proleterskoj revoluciji u opreci spram nužne post festum spoznaje buržoazije, ukazuje upadljivo na tu suprotnost...“

Lukač zaključuje svoju ocenu kritike Roze Luksemburg, koja je upućena boljševicima zbog raspuštanja ustavotvorne skupštine, fundamentalnom konstatacijom da je proletersku revoluciju zamišljala u strukturnim oblicima građanske revolucije.

Shvatanje primata politike kao strukturnog modusa svesti u socijalističkom društvu suočava nas sa centralnim problemom Marksove i Engelsove filozofije istorije.

Komunizam i svest

U komunizmu ljudi su gospodari sopstvenog radnog procesa i društvenog života uopšte. Čovek više nije potčinjen vlasti postvarenih snaga koje je sam oživeo. On sam upravlja svojim životom koji je identičan sa procesom društvenog života. Uklonjena je suprotnost između slobode individualne aktivnosti i slepe nužnosti društvenog procesa. U klasnoj svesti proletarijata podudara se istorijska nužnost sa slobodom ponašanja, razrešava se suprotnost između ljudske volje i toka objektivnog procesa: uklonjena je dilema između utopizma i fatalizma. Sloboda je spoznaja nužnosti, ali komunizam transcendira scientističku suštinu ove formule.

Objektivni zakoni koji vladaju društвом predstavljaju interpretaciju ranije istorije, predistorije, kako kaže Marks. Sve do njenog kraja sudbina ljudi će ostati u vlasti nužnosti, utelovljena u nesavladanim snagama društvenog života: novcu tržištu i religijskim mitovima. Sukob između tiranije datih zakona ekonomije i nemoći kontemplativne svesti nestaje kad na istorijsku scenu stupi proletarijat koji je svestan svoje misije. Nužnost odsad nije više nametnuta, a ni istorijsko događanje nije moguće interpretirati samo kao svesno korišćenje objektivnih zakona. Ukinuti su društveni zakoni u dosadašnjem smislu reči. Društveno upravljanje koje postoji samo pod uslovom da je njegov smisao shvaćen — i uvravo to predstavlja definiciju revolucionarne prakse — nije više

nikakav »zakon«. Zakoni koji su dosad vladali u društvu, delovali su bez obzira da li su ljudi bili svesni njihovog postojanja. Gola činjenica da su sada shvaćeni ne suspenduje njihovu moć. Ali revolucionarni pokret proletarijata ne predstavlja realizaciju zakona u tom smislu, jer on nije samo rezultat istorije, nego i njena svest.

Po Marksu, konačnost socijalizma je u tome da obezbeđuje potpunu kontrolu društva nad uslovima vlastitog života što uklanja potrebu za daljim društvenim transformacijama, razliku između onih koji vladaju i onih kojima se vlada te ono što sprečava ljudsku slobodnu kreativnost. Socijalizam je potpuno prisvajanje čovekova generičkih moći, njegova »očovečenost«, totalno ovlađavanje vlastitom stvaralačkom energijom. Sve konstitutivne osobine socijalizma možemo izvesti iz ovog postulata: podređivanje proizvodnje izradi potrebnih korisnih vrednosti; uklanjanje podele rada; uklanjanje posebnog područja političkog života i političkih institucija sa izuzetkom upravljanja proizvodnjom; uklanjanje svih društvenih (klasnih) izvora nejednakosti. Socijalizam je situacija u kojoj stvarno postoje samo realni ljudski subjekti i gde nikakva bezlična moć ne vlada njihovim životom.

Sintetička subjektivnost komunizma je nespojiva s politikom kao silom iznad čoveka. Komunizam time što otklanja potrebu za političkim institucijama i političkim nasiljem, uklanja podeлу čoveka na javni i privatni život, razliku između građanskog društva i države. Komunizam je zajednica koja isključuje postojanje klasa i njihovog antagonizma. On ne zna za pravu političku vlast, jer ona predstavlja zvaničan izraz suprotnosti u buržoaskom društvu. Pošto u komunizmu nema klasa ni antagonizma među njima, onda društvene revolucije više neće biti političke revolucije. Prelazno razdoblje još uvek ima potrebu za državom kao diktaturom proletarijata, međutim to je država posebne vrste. Prvi čin s kojim država nastupa kao predstavnik celokupnog društva — reč je o osvajanju proizvodnih sredstava u ime društva — istovremeno je i njen poslednji samostalni akt kao države. Mešanje državne vlasti u različita područja društvenog života postaće suvišno i nestane samo po sebi. Vladanje nad ljudima biće zamenjeno upravljanjem stvarima i vodenjem procesa proizvodnje.

Svest je osnovni princip komunističkog načina proizvodnje, jer upotreba vrednost predstavlja isključivi cilj celokupne materijalne proizvodnje. Obim i karakter proizvodnje u socijalizmu su određeni isključivo društvenim potrebama, a ne željom za maksimalnom akumulacijom kapitala. To zahteva društveno planiranje proizvodnje. Međutim, zadovoljavanje isključivo materijalnih potreba ne predstavlja pravi sadržaj ljudske emancipacije, što je ime totaliteta ljudskosti i svestranog života. Komunizam je koegzistencija racionalne ekonomije i slobode. »Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svršishodnošću: po prirodi stvari, ono leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kao što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reproducirao svoj život, tako to mora činiti i civilizirani čovjek i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvijtkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se povećavaju potrebe; ali se u isto vrijeme povećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvo nužnosti. S onu stranu njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. Skraćenje radnog dana jest osnovni uslov.“²

Unutar socijalističke ekonomije svest se javlja u dva oblika: 1. kao sistem potreba koji predstavlja antropološki supstrat komunizma i 2. kao racionalan odnos potreba i proizvodnje. Moguća je samo jedna materijalistička definicija komunizma, to jest ona koja kaže da je komunizam racionalna ekonomija. Marksova teorija komunizma označava — kao filozofija slobode — svetsko-istorijsko deproblematisiranje ekonomije.

Celokupna marksistička problematika socijalističkih društava potiče od činjenice da se ona temelje na neracionalnoj ekonomiji. Voluntarizam je realni modus društvene svesti. On vidi rešenje problema ekonomije u tome da se pomoću države i celokupne političke sfere prevladaju stihija proizvodnje i konflikti interesa u ekonomskoj sferi. Time je sačuvana podela na dve sfere i ona stvarnost u kojoj ekonomija egzistira bez svesne unutrašnje, autonomne regulacije proizvodnog procesa, a kolektivna društvena svest se koncentriše u političkoj aktivnosti i političkim institucijama — državi i partiji. Politika upravlja ekonomijom. Nema ništa od ukidanja represivnih formi društvenog života i od realizacije situacije u kojoj ljudi ne bi doživljavali zajedničko postojanje kao masu ograničavanja individualnog života, nego u kojoj bi vlastitu individualnost shvatali kao pojavu društvenog života. Nema ništa od Marksove funkcionalne specifikе komunističke gnoseologije koja omogućava da isti i jednaki ljudi budu racionalni u ekonomiji i slobodni izvan rada. Nema ništa od ideje da postoje samo udruženi proizvođači odnosno slobodne individue — da pored njih društvo ne postoji. Etatizam je teorijski i praktični antikomunizam.

O ekonomskom voluntarizmu Lešek Kolakovski piše sledeće: »[...] ako je — kao što je Engels učio — društvo utoliko slobodnije ukoliko više vlada uslovima vlastitog života, onda nije izrazita deformacija te doktrine vjera da je društvo utoliko slobodnije ukoliko je više regulisano, tj. ukoliko se više njime despotски upravlja. Ako, u skladu s Marksom, socijalizam ukida vladavinu objektivnih ekonomskih zakona i uslove života podreduje svjesnoj ljudskoj kontroli, onda je otuda lako izvući zaključak da je 'u principu' u socijalističkom društvu sve moguće učiniti, a to znači da ljudska volja (tj. volja revolucionarne partije) više ne mora računati s objektivnim ekonomskim zakonima, nego je sposobna da, snagom vlastite stvaralačke inicijative, potčini sve elemente privrednog života i njima proizvoljno manipuliše. Na taj način se Marksovo maštanje o jedinstvu moglo realizovati kao despotска vlast partiskske oligarhije, a njegov prometeizam — kao pokušaji organizovanja ekonomskog života pomoću policijskih sredstava, kao što je to lenjinska partija po-

kušala da čini u prvim godinama svog postojanja. Ekonomski voluntarizam, koji je napušten tek onda kada je novo društvo dospjelo na ivicu propasti, bio je određena — možda karikirana, ali ni najmanje ne javno karikirana — primjena Marksovog prometeizma [...] Lenjinsko-staljinska verzija socijalizma bila je jedna moguća interpretacija Marksova direktiva, mada zasigurno ne jedino moguća.“⁷⁴

Ali odnos teorijskog i istorijskog socijalizma moguće je shvatiti donekle drugačije: ne kao problem selektivne realizacije ideje, već kao otkriće teorijskih elemenata koji su se pokazali kao iluzija. A strateški položaj svesti u njenoj saznanjoj funkciji predstavlja osnovnu iluziju Marksove teorije komunizma. Racionalna svest je prvi put u istoriji čovečanstva trebalo da postane osnovni princip društvenog života. Bezgranična strast komunističke ideje kao realizovane racionalnosti obuhvaćena je Marksovom misli da u komunizmu udruženi proizvođači svesno koriste svoju individualnu radnu snagu kao jednu društvenu radnu snagu. Zato su »tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihovog rada [...] providno jednostavni, kako u proizvodnji tako i u raspodjeli.“⁷⁵

Istina istorijskog socijalizma je kritika racionalizma. Najradikalniji kritičar evropskog racionalizma je Fridrik Niče. Pogledajmo šta tvrdi Niče.

Kritika metafizike svesti

Ako cilj života želimo da definišemo dovoljno široko, onda ne bismo smeli da ga poklapamo ni sa jednom kategorijom svesnog života, već bismo svaku od njih morali shvatiti kao sredstvo. Osnovna greška je u tome što svesnost — umesto da je shvatamo kao oruđe i pojedinstvenost celokupnog života — uzimamo za merilo, za najviše vrednosno stanje života. Radi se o pogrešnoj perspektivi a parte ad totum. Zato se filozofi instinktivno trude da koncipiraju totalnu svest (~duh~), svesno zajedničko doživljavanje svega što se zbiva. Ono čega smo svesni podvrgnuto je kauzalnim odnosima koji su skriveni. Redosled misli, osećanja i ideja u svesti ne iskazuju ništa o tome da je taj redosled kauzalan. Međutim, prividno je

tako, a taj privid je snažan. Na tom prividu podigli smo našu celokupnu predstavu o duhu, umu, logici (sve to ne postoji: reč je o fingiranim sintezama i celinama) i projicirali je u stvari, *iza* stvari. I unutrašnji svet je fenomenalan: sve ono čega smo svesni, ranije je organizovano, pojednostavljen, shematisovano, interpretirano; stvarni tok unutrašnjeg »saznanja«, kausalno spajanje misli, osećanja i nastojanja, subjekta i objekta potpuno nam je skriven — možda on predstavlja i čistu dosetku. Ovaj »prividni unutrašnji« svet je obrađen istim postupcima kao i »spoljni« svet. Nikada ne nailazimo na »činjenice«. Uzročnost nam izmiče. U mislima videti neposrednu, uzročnu vezu — kako to čini logika — posledica je najgrubljeg i najnespretnijeg posmatranja. Između dve misli svoju ulogu igraju i najrazličitiji afekti: ali pokreti su im prebrzi, zato ih ne spoznajemo i zato ih negiramo. »Mišljenje«, kako ga zamisljavaju teoretičari saznanja, uopšte ne postoji; to je posve samovoljna fikcija do koje se došlo izdvajanjem jednog elementa iz procesa i apstrahovanjem svega ostalog. Koncepcija »duha« koji misli predstavlja izvedenu sekundarnu posledicu pogrešnog samoposmatranja koje veruje u »mišljenje«: tu je prvo imaginarni akt koji se uopšte ne pojavljuje, to jest »mišljenje«, a drugo subjektni supstrat koji predstavlja izvor svakog akta tog mišljenja. Kako delovanje tako i akter fingirani su. Celokupna koncepcija logike je problematična. Da li logički aksiomi odgovaraju stvarnosti, ili pak predstavljaju mera i sredstva koja će pojam »stvarnosti« za nas tek stvoriti? A da bismo prvu mogućnost potvrđili, morali bismo da poznajemo ono bivajuće, što jednostavno nije istina. Logički aksioma, dakle, ne sadrži kriterijum istine, nego imperativ o tome šta bi trebalo da važi kao istina. Kad to ne shvatamo i od logike pravimo kriterijum istinitog bića, onda kao realnost uzimamo sve dobro poznate hipostaze: suština, predikat, objekt, subjekt, akcija itd. Time koncipiramo metafizički svet, dakle »stvarni svet« (a on je, još jednom, prividni svet). U odnosu na celokupni život svakog organizma njegov svesni svet osećanja, namera i vrednovanja predstavlja samo mali isečak. Mi nemamo nikakvo pravo da za taj delić svesti kažemo da je cilj celokupne pojave života. »Zablude filozofije počiva na tome što su, umesto da se logika i kategorija

razuma smatraju kao sredstvo za podešavanje sveta u korisne ciljeve (dakle, 'principijelno', za korisno falsifikovanje), one bile smatrane kao kriterij istine, odnosno *stvarnosti* [...] 'Kriterij istine' je u stvari samo *biološka korist od jednog takvog sistema načelnoga falsifikovanja.*"¹⁰ Odatle potiču sve velike greške metafizike svesti: svest je besmisleno precenjena i koncipirana kao celina i biće. Gde god se javljaju celishodnost, sistem i koordinacija, prisutan je duh kao uzrok. Svest je najviši oblik biti. »Stvarni svet« je dostupan preko činjenice svesti. Saznanje je sposobnost svesti. Posledica ovog precenjivanja je to da se svaki napredak shvata kao napredak u svesnosti a svako nazadovanje kao proces nesvesnosti. Duh, volja i dobrota su jedno. Napredovanje ka dobrom može biti samo napredovanje u svesnosti. U zbilji stvari se odvijaju sasvim drukčije. »In summa: sve ono što postane svesno predstavlja konačnu pojavu, zaključak — i ničemu nije uzrok: celokupan redosled u svesti sasvim je atomistički. A mi smo pokušali da svet shvatimo u obrnutoj koncepciji — kao da ništa ne deluje i da ništa nije realno osim mišljenja, osećanja i htjenja.« »Prilikom nastanka razuma, logike, kategorija merodavna je bila potreba: ne potreba za 'saznanjem', nego za subsumiranjem, shematisiranjem, u cilju sporazumevanja, proračunavanja [...] Finalitet uma je posledica, a ne uzrok...« »To da između subjekta i objekta postoji neka vrsta odgovarajućeg odnosa, da je objekt nešto što je *iznutra gledano* subjekt, to je dobroćudni pronalazak.« I subjekt je metafizička kategorija: »Subjekti: to je terminologija naše vere u izvesno jedinstvo između svih različitih momenata najvišega osećanja stvarnosti: mi razumemo tu veru kao posledicu jednoga uzroka — mi toliko verujemo u svoju veru da nje radi i zamišljamo 'istinu', 'stvarnost', 'supstancijalnost'. — 'Subjekti' je fikcija, kao da su mnoga *istovetna* stanja u nama uticaj jednog supstrata: ali mi smo najpre *svorili* 'istovetnosti' tih stanja; *izjednačenje i podešavanje* tih stanja je *činjenica, a ne istovetnost njihova* (nju — bi pre trebalo *poricati*).«

Ako reč »saznanje« ima uopšte nekakvo značenje, onda se svet može saznati: ali moguće je i drugo objašnjenje, iza sveta ne стоји jedan smisao, već bezbroj smislova. U tome je fundamentalna perspektivnost saznanja.

Naše potrebe i nagoni interpretiraju svet. Svaki nagon predstavlja određenu vrstu vlastoljubivosti, svaki ima svoju perspektivu koju bi kao normu rado nametnuo svim ostalim nagonima. Ne postoje ni duh, ni um, ni mišljenje, ni svest, ni duša, ni volja, ni istina: sve su to nekorisne fikcije. Nije reč o »subjektu i objektu«, već o određenoj životinjskoj vrsti koja uspeva da postoji samo u uslovima relativne ispravnosti i regularnosti percepcije. »Saznanje deluje kao oruđe moći. Jasno je, da ono raste sa svakim rastom moći.« Smisao saznanja treba shvatiti strogo antropocentrično i biološki. Da bi se odredena vrsta sačuvala i rasla u svojoj moći ona mora svojom koncepcijom realnosti obuhvatiti onoliko proračunatog i stalnog da na tome može da izgradi shemu ponašanja. »Mera volje za saznanjem zavisi od mere narastanja volje za moć vrste [...] Metodologija istine ne potiče od motiva istine, već od motiva moći, volje za nadmoćnošću.« Život kao najpoznatiji oblik bića predstavlja specifičnu volju za akumulacijom moći. Ništa ne želi da se sačuva, sve se sabira i akumuliše. Život je volja za maksimalnim osećanjem moći. »Sve 'svrhe', 'ciljevi' i 'smislovi' samo su načini izražavanja i metamorfoze jedne volje koja je svojstvena celokupnom događanju: volje za moć.« Život nije prilagodavanje unutrašnjih uslova spoljnim, već volja za moć koja iznutra sebi potčinjava i u sebe inkorporira sve više onog »spoljašnjeg«.

Šta znaće pojmovi »stvarni« i »prividni svet«? »Prvi je obična fikcija, sastavljena od samih imaginarnih stvari. 'Prividnost' i sama pripada stvarnosti: ona je jedan oblik njenog bića; to jest, u svetu gde nema bića mora se izvestan merljiv svet istovetnih slučajeva najpre stvoriti pomoću privida: tempo u kome je zapažanje i poređenje mogućno, i tako dalje. 'Prividnost' je podešen i uprošćen svet, u čijoj izradi su sudelovali naši praktični instinkti: za nas je on potpuno istinit: jer mi živimo u njemu, mi možemo u njemu živeti: to je dokaz njegovе istine za nas [...] Svet, izvan činjenice da u njemu moramo živeti — svet koji nismo sveli na naše biće, logiku i psihološke predrasude — ne postoji kao svet 'po sebi'; to je u suštini svet odnosa: pod izvesnim okolnostima on ima drukčiji izgled sa svake posebne tačke: njegovo biće je u suštini na svakoj tački drukčije: on navaljuje

na svaku tačku i opire mu se svaka tačka — i zbirovi ovih dejstava su u svakom pojedinom slučaju potpuno nekongruentni.« Prividni svet je svet s gledišta vrednosti, svet koji je uređen i odabran s gledišta vrednosti, u ovom slučaju sa stanovišta korisnosti za očuvanje i povećavanje moći određene vrste. Perspektivnost, dakle, određuje karakter »prividnosti«. Kao da bi nešto ostalo od sveta kad bismo mu oduzeli perspektivnost, jer time bismo mu oduzeli relativnost. Svaki centar moći ima za ono što je preostalo svoju perspektivu, dakle, sasvim određeno vrednovanje, svoj način delovanja, svoj način otpora. »Prividni« svet se, dakle, redukuje na specifičnu vrstu delovanja u svetu, delovanja koje polazi od jednog centra. Međutim, ne postoji nijedna druga vrsta akcije i »svet« je samo reč za zajedničku igru ovih akcija. Realnost je upravo u toj partikularnoj akciji i reakciji svakog pojedincia protiv celine. »Perspektivizam je samo složeni oblik specifičnosti. Moje je mišljenje da svako specifično telo teži da zagospodari čitavim prostorom i rasprostre svoju silu (sviju volju za moć) i da potisne sve što se opire njegovom rasprostiranju. Ali u tome se ono stalno sudara sa istim težnjama drugih tela i na kraju se usklađuje ('ujedinjuje se') sa onima koja su mu dovoljno srođena: — tako se onda sporazumno bore za moć. I proces se nastavlja.« Specifična vrsta reakcije je jedina vrsta reakcije; ne znamo koliko i kakvih još vrsta ima. Ali ne postoji nikakvo »drugačije«, nikakvo »istinsko«, nikakvo suštinsko biće. Time bismo izrazili svet bez akcije i reakcije. »Antiteza prividnog sveta i istinskog sveta svodi se na antitezu: 'svet' i 'ništa'«.

Moralno formulisano: svet je lažan. Međutim, moral je lažan jer moral je samo deo tog sveta. Volja za istinom predstavlja prikrivanje tog lažnog karaktera sveta, on je njegova reinterpretacija u postojeće. Na taj način »istina« nije nešto što treba otkriti, već nešto što treba stvoriti, ona je ime za volju za nadmoćnošću, za aktivnim određivanjem koje kao proces nema kraja. Ona je reč za »volju za moć«. »Čovek projicira svoj nagon za istinom, svoj 'cilj', u izvesnom smislu izvan sebe u vidu *postojećeg* sveta, metafizičkog sveta, 'stvari po sebi', već datog sveta. Njegove potrebe kao tvorca čine te unapred *izmišlja* svet na čijem stvaranju radi, on ga anticipira; ta

anticipacija ('vera' u istinu) je njegov oslonac.« Volja za istinom nije moralna snaga, već oblik volje za moć.

Niče o psihologiji metafizike piše ovako: »Ovaj svet je prividan: *prema tome*, postoji istinski svet; — ovaj svet je uslovjen: *prema tome*, postoji bezuslovni svet; — ovaj svet je protivrečan: *prema tome*, postoji jedan svet slobodan od protivrečnosti; — ovaj svet *postaje*; prema tome, postoji svet bića; — to su sve pogrešni zaključci (slepo poverenje u razum: ako *postoji* A, onda mora *postojati* i njegov suprotni pojam B). Na ove zaključke čoveka *navodi patnja*: u suštini, to su *želje* da postoji takav svet; tako isto, mržnja protiv sveta koji stvara patnju izražava se na taj način što se zamišlja jedan drugi, *vredniji* svet: srdžba metafizičara protiv stvarnosti ovde je stvaralačka.«

Suštinu Ničeove kritike metafizike uma sadrži njegova analiza nihilizma kojoj je dao naslov »Slom kosmoloških vrednosti«:

»*Nihilizam kao psihološko stanje* moraće da se pojavi, prvo, u svemu što se zbiva kad budemo tražili 'smisao' koga u njemu nema: tako da će se tražilac na kraju obeshrabriti. Nihilizam će onda biti osvešćenje o uzaludnom dugom *tračenju* snage, mučenje zbog uzaludnosti, neizvesnost, nemanje prilike za bilo kakvo opravljanje, za umirivanje u bilo kom pogledu — stid pred samim sobom kao da je čovek odveć dugo *varao* samog sebe [...] Gore pomenuti smisao mogao bi biti sledeći: 'Ostvarenje' nekog najvišeg zakona morala u svim pojavama, moralni poređak sveta; ili porast ljubavi i harmonije u odnosima živih bića; ili veće približavanje stanju opšte sreće; ili čak srljanje u opšte nebiće — kad ima cilja, tu još ima i smista. Zajedničko svima ovim idejama je da će se nešto *dostići* u samom procesu: a sada se shvata da bivanje *ničemu* ne dovodi, da se njime *ništa* ne postiže [...] Otuda razočaranje u pogledu na navodni *cilj života*, kao uzrok nihilizma; bilo da se ono odnosi na neki sasvim određen cilj ili da je u tome uopšteno priznanje da su nedovoljne sve dosadašnje hipoteze o cilju života, koje se odnose na čitavu 'evoluciju' (čovek *nije* više ni saradnik, a kamoli središte evolucijskog procesa).

Nihilizam kao psihološko stanje javlja se, *na drugom mestu*, kad se prepostavi neka *celina*, sistematizacija, čak i *organizacija* u celokupnom zbivanju i kao podloga svega zbivanja [...] Neka vrsta jedinstva, neki oblik 'monizma': i usled te vere čoveka obuzima duboko osećanje pripadnosti jednoj celini koja je beskrajno nad njim, osećanje da zavisi od nje i da je jedan modus božanstva [...] 'Dobro celine zahteva potčinjenje pojedinca' [...] ali gle, takva celina *ne postoji!* U suštini, čovek gubi veru u svoju vrednost ako kroz njega ne deluje neka beskonačna vredna celina: to jest, on je došao na misao o takvoj celini *da bi bio kadar da veruje u sopstvenu vrednost.*

Nihilizam kao psihološko stanje ima i *treći, poslednji oblik*. Ako su data ova dva saznanja: da se bivanjem ne postiže nikakav cilj, i da celokupnim bivanjem ne upravlja nikakvo veliko jedinstvo u kome bi se pojedinač mogao izgubiti kao u elementu najviše vrednosti: onda kao *izlaz* ostaje da se ceo ovaj svet bivanja osudi kao iluzija i izmisli svet koji bi ležao iza njega i koji bi bio *istinski* svet. Ali onog trenutka kad čovek otkrije da je takav svet skrojen samo u cilju da zadovolji izvesne psihološke potrebe, i da na njega nema baš nikakva prava, javlja se poslednji oblik nihilizma koji sadrži u sebi *neverovanje u metafizički* svet i koji uskraćuje svaču veru u *istinski* svet. Sa toga gledišta, stvarnost bivanja priznaje se kao *jedina* stvarnost: napuštaju se sve staze što krišom vode lažnim bogovima i drugim svetovima — ali *ovaj svet postaje čoveku nepodnošljiv, premda niko ne želi da ga porekne* [...]

Šta se desilo u stvari? Osećanje *bezwrednosti* postignuto je kad se shvatilo da se ni pojam 'cilja', ni pojam 'jedinstva', niti pak 'istine' ne mogu uzeti da protumače opšti karakter života. Životom se ništa ne postiže niti dobija; jedinstvo što učestvuje u mnoštvu zbivanja ovde nedostaje potpuno: karakter života nije 'istinit', nego je *lažan* [...] Prosto nema više nikakvog razloga ubedivati sebe u neki *istinski* svet [...] Ukratko rečeno: kategorije 'cilja', 'jedinstva', 'bića', pomoću kojih smo uneli u svet izvesnu vrednost, sada smo *eliminisali* iz sveta — i on sada izgleda *bez vrednosti.**

Svest kao ideologija

Vratimo se Lukačevoj analizi specifičnosti socijalističke revolucije. U ekonomskoj strukturi kapitalizma proletarijat ima podređen položaj. U tom položaju nema ničeg što bi se moglo uporediti sa narastanjem moći buržoazije u feudalizmu. Svetoskistorijski preokret odnosa bića i svesti zbiva se na način koji je Lukač definisao kao dominaciju politike nad ekonomijom. Istovremeno dolazi do podele na volontarističku inicijativu i istorijski determinizam: onu prvu utelovljuje politički aparat, a radne mase bi trebalo da svoju sudbinu prime kao istorijsku nužnost. Ova činjenica bi trebalo da ima u razvoju socijalizma privremen karakter jer je politički aparat realizator istorijskog materializma: marksistička sudbina političkog aparata je njegovo samoukidanje. Država kao diktatura proletarijata zaista predstavlja vladavinu koja još uvek ima partikularni klasni karakter, ali ona nasilje koristi da bi likvidirala klasno društvo. U stvarnosti politički aparat održava svoju marksističku legitimnost time što određuje klasnog neprijatelja. Baš u tome se najjasnije iskazuje racionalistička iluzija marksizma: da je socijalistička politika strukturno oličenje marksizma, da je samo posrednik između ekonomije i slobode, da je teorijski verna Marksovom shvatanju klasa i da njen empirijski život nema vlastiti (transteorijski) sistem motiva. A u stvari ona ne želi da bude most između dve epohe, nego živi vlastitim životom koji predstavlja život moći. Ideje su instrumenti moći. Prelazno razdoblje nije početak i muka začetka racionalne civilizacije (sociološka realizacija »svesti«), nego kontinuitet volje za moć (proces je intenziviran zbog vladavine »svesti« kao ideologije: volontarističko korišćenje teorijskih pojmoveva omogućava maksimalno nasilje nad stvarnošću).

Definisanje klasnog neprijatelja predstavlja paradigmu volontarizma. Klasni neprijatelj postaju pojedinci ili grupe pojedinaca zbog svog mišljenja. Istorijički materializam je nespojiv sa psihološkim tumačenjem klasa. U predgovoru *Kapitala* Marks kaže da će u svom delu ljudske ličnosti opisivati samo kao »personifikacije ekonomskih kategorija, kao nosioce određenih klasnih odnosa i interesa«. Analiza motiva ponašanja uzmiče pred

istraživanjem objektivnih zakona tog ponašanja koji nisu teleološke prirode. Ali primat socijalne strukture kod Marks-a ima još radikalnije značenje; individualni motivi kapitalista su samo pojavnji oblik kretanja kapitala. Isto-rijski materijalizam nije teorija motivacije, on ne pred-skazuje kako će se individue ponašati i ne negira varija-bilnost motiva. Njegove izjave se isključivo odnose na masovne pojave koje postoje — bez svesne intencije — zbog određenih zakonitosti koje su inherentne društve-nom životu. (Trocki kao marksista nije želeo da vladajuću birokratiju u Sovjetskom Savezu proglaši klasom, jer je u Sovjetskom Savezu privatna svojina ukinuta. Izvesni jugoslovenski antimarksisti bi rado deo naše humanističke inteligencije proglašili za klasnog neprijatelja zato što ima određeno mišljenje.)

Voluntarizam političkog aparata kao operativni modus svesti problematizuje gnoseološko shvatanje ideolo-gije kao »pogrešne svesti«. Po ovom shvatanju ideologija je misaoni proces koji je mistifikovan zato što čovek ne poznaje sile koje stvarno upravljaju njegovim mišljenjem, te zamišlja da njime vladaju čista konsekventnost nje-govih misli ili čisti misaoni uticaji. Čovek nije svestan da je u ideološkom mišljenju svaka njegova misao pod-vrgнутa objektivnom uticaju društvenih odnosa koji se u mišljenju pojedinaca realizuju u deformisanom obliku kao preferencija njegove socijalne grupe. Ideologija je ukupnost ideja koja živi u glavama ljudi prividno neza-visnim životom i nije svesna svoje ukorenjenosti u dru-štvenoj situaciji i svoje funkcije očuvanja ili menjanja upravo te situacije. Ideolog je misaoni reprezentant odre-dene društvene konfliktne situacije kome nije jasna ge-netska i funkcionalna povezanost njegovog mišljenja sa tom situacijom.

Ali teško je govoriti o ideologiji kao »pogrešnoj svesti« ako istorijsko zbivanje predstavlja manifestnu istinu ideologije i ako je ideologija »realizovana«. U tom slučaju ideologija je supstrat totalitarizma: terorom je realizovan identitet subjekta i objekta, stvarnosti i »smisla istorije«. Svest je stvarnost totalitarnog društva. O tome raspravlja Hana Arent.

»Ideologije kao ambicije da se svest totalno protu-mači ne žele da objasne ono što jeste, već samo ono što

će biti, što nastaje i nestaje. Za njih je elemenat pokreta aprioran, jer se uopšte bave samo onim što je u pokretu, dakle istorijom u uobičajenom smislu reći [...] Ambicija totalnog tumačenja sveta obezbeduje totalno objašnjenje celokupnog istorijskog zbivanja, i to totalno tumačenje prošloga, totalnu orientaciju u sadašnjem i pouzdano predviđanje budućeg. Kao takvo ideološko mišljenje je nezavisno od iskustva koje mu ne može reći ništa novo čak ni onda kada je ono što se saopštava upravo nastalo. Ono se prema tome osamostalilo u odnosu na onu stvarnost koja nam je data preko naših pet čula i nasuprot nje temelji se na 'stvarnom' realitetu koji se skriva iza datosti i odatle njom vlada. Da bismo spoznali tu 'stvarnost' potrebno nam je šesto čulo. To prenosi upravo ideologija, to ideološko školovanje koje nude posebno za to osnovane vaspitne ustanove 'političkih vojnika'. Ordensburzi nacista i škole Kominterne i Kominforma. Emancipaciji mišljenja od doživljene i doživljavane stvarnosti služi i propaganda totalitarnog pokreta koja svakom vidljivom dogadaju potura skriven smisao a svakom vidljivom političkom ponašanju zavereničku nameru. Kada ovi pokreti dođu na vlast, počinju da preobražavaju stvarnost u smislu sopstvenih ideoloških tvrdnji. Pojam neprijateljstva zamenjuje se pojmom zavere, što konstituiše politički realitet u kome se za svako iskustvo stvarnog — stvarnog neprijateljstva ili stvarnog prijateljstva — po prirodi stvari pretpostavlja da predstavlja nešto drugo. Ideologije koje same nemaju snage da promene stvarnost u emancipaciji mišljenja od iskustva i doživljene stvarnosti oslanjaju se na postupak vlastite argumentacije. S onim što se stvarno zbiva ideološko mišljenje je raskrstilo tako da od određene premise — koju uzima kao nepobitnu — sa apsolutnom konsekventnošću — a to naravno znači s koherentnošću koje nema nigde u stvarnosti — sve ostalo deducira. Dedukcija može biti jednostavno logička ili dijalektička. U oba slučaja se radi o zakonitom odvijanju procesa argumentacije koji bi trebalo da kao procesno razmišljanje bude sposoban da uviđa što je pokret nadljudskih, prirodnih ili istorijskih procesa. Do tog uviđanja dolazi tako što se um u logičkom ili dijalektičkom procesu povodi za zakonima hipotetički naučno ustavovljenog pokreta i tako što im se prilagođava. Ideološko

dokazivanje koje je uvek logički deducirajuće vodi računa o oba ranije navedena elementa ideologije — tako da je na jednoj strani mišljenje koje samo sebe pokreće, a na drugoj strani ono se temelji na jednoj, iz doživljene stvarnosti uzetoj tački koja je u premisi uzeta kao data, a pokret koji odatle polazi potpuno je emancipovan od daljeg iskustva. Ideološko mišljenje je, kad već ima svoju premisu, svoje ishodište, u principu nezavisno od iskustva i stvarnosti. Na taj način na mesto nemilosrdnosti prirode ili istorije stupa 'ledena hladnoća' (kako je Hitler voleo da kaže) ljudske logike. Ova logika — i ne toliko baš originalna sadržina ideologija: ugnjetavanje čoveka po čoveku ili, primat nacionalnog — ubeduje ljudе koji više ne žele da se osline na vlastita iskustva jer se pomoću njih više ne snalaze u svetu. Umesto orientacije u svetu javlja se prinuda koja čoveka prisiljava da se prepusti bujici nadljudskih, prirodnih ili istorijskih sila. Dok ideologije postoje samo u obliku pogleda na svet koji im je dao XIX vek, pre no što su postale sredstva nove političke organizacije, njihov stvarni sadržaj — borba za pravdu u komunizmu i briga za egzistenciju nacije kod svih nacionalno orijentisanih izama — još uvek u njima preovlađuje. Tek kada radikalizam totalitarnih pokreta dobije u ideologijama principe političkog delovanja, logički element, koji im je inherentan, zadobjija u njima takvu premoć da je sada stvarna supstancija ideologije — radnička klasа ili nacija — zdrobljena u konsekventnoj koherentnosti čistog deduciranja [...] Karakteristična desupstancijalizacija koja ideologiju uvek zadesi, ako je 'dokazana', i koja se završava kompletним gubitkom supstancije onda kada ju je totalitarno delovanje upotreblo kao osnovni princip, objašnjava i to zašto je tako lako pripremiti ideološki školovane ljudе na promenu ideologije, ako vlastiti sistem iz bilo kojih razloga zataji. Ali kako je po drugoj strani teško vratiti bivše pristalice bilo koje ideologije u normalne oblike mišljenja i na normalno političko postupanje. Pri tom ih nije teško ubediti da postoji drugi sadržaj, već je teško sprečiti ih da sa ma kojim sadržajem opet izvode logičke operacije dedukcije iz određene premise onako kako su navikli u prošlosti. Možemo reći da je prava suština ideologije to da se od određene ideje sačini premlsa, iz

uvida u ono što jeste pretpostavka za to šta treba da se dogodi sa evidentnom nužnošću.“⁷⁷

„Opsesija deducirajućeg mišljenja koje stvara ideologije kao odlično preparaciono sredstvo nasilja u terorističkim režimima dobro dolazi do izražaja u izreci: onaj ko je rekao A mora reći i B, jer tu je opsesija očigledno identična sa našim strahom da se ne zapletemo u protivrečnosti i da u tim protivrečnostima ne izgubimo i sebe. Boljševici su ovu opsесiju izdašno koristili onda kada su od svojih pristalica zahtevali da priznaju i tako bezbroj puta demonstrirali da strah od suprotstavljanja samom sebi i celokupnom svom životu, na kome se zasniva ova opsesija, može mirne duše po intenzivnosti konkurisati strahu od smrti. Argument kojim su ubeđene i lojalne članove partije prinudili da priznaju bio je u brojnim varijacijama u principu uvek isti: Pošto si ubeđeni boljševik, onda znaš da je partija uvek u pravu. Zbog objektivnog istorijskog procesa partija u ovom trenutku nora da kažnjava za određene zločine koji su se u ovom trenutku morali po istorijskoj nužnosti da dogode. Za ove zločine njoj su potrebni zločinci. Ili si unutar istorijske nužnosti zbilja počinio zločine za koje te optužujemo, tako da si onda neprijatelj istorijskog razvoja (to znači partije kao eksponenta tog razvoja), ili ih nisi počinio i opireš se da igras istorijski potrebnu ulogu zločinca. Opsesivnost argumenta leži u imperativu: sebi ne smeš da se suprotstavljaš, a opsesivnost ove neobične unotrebe aksioma o suprotnosti leži u pretpostavci da suprotnost sve učini besmislenim, tako da su smisao i ispravnost jedno te isto.“⁷⁸

10. Samoupravljanje i evropske revolucije

Čini nam se da probleme jugoslovenske samoupravne demokratije nije moguće dobro shvatiti bez duže perspektive evropske istorije. Zato smo odlučili da čitaocu prenesemo rezime rasprave o istoriji saveta u evropskim revolucijama koju je napisala Hana Arent i koja je objavljena u njenoj knjizi o revoluciji.⁷

Francuska revolucija

Cetrdeset osam pariskih sekcija u francuskoj revoluciji 1789. trebalo je prvo bitno samo da biraju poslanike za narodnu skupštinu. Ali ove sekcije se time nisu zadovoljile. Uopšte nisu birale poslanike za narodnu skupštinu, nego su formirale revolucionarno gradsko veće — parisku komunu koja je zatim igrala tako važnu ulogu u revoluciji. Pored ovih organa municipalne uprave spontano je nastao veliki broj klubova i udruženja, sociétés populaires, koji nisu imali nikakve veze sa izborima. Ne prvo bitni zborovi birača, nego komunalni sistem veća u Parizu se kao vatra proširio po celoj državi u obliku revolucionarnih udruženja. Po rečima Erisoa veća su sama sebi postavila zadatak da »diskutuju o predlozima zakona, objašnjavaju postojeće zakone i vrše nadzor nad svim javnim činovnicima«. Robespjer je smatrao da je institucija javnog duha od sudbonosnog značaja za realizaciju ustava. »Iako smatramo da je revolucija završena, da li je onda manje potrebno«, pitao se, »formirati udruženja u kojima građani mogu zajedno i s najvećim uspehom da se bave stvarima koje su od životnog značaja za domovinu.« Tako je barem govorio Robespier još septembra 1791. u narodnoj skupštini, gde je već počela borba protiv narodnih udruženja. Za njega je tada duh revolucije još uvek bio isto što i javni duh. Ali narodna skupština je smatrala da je revolucija završena i da narodna udruženja koja su izrasla iz njenog okrilja više nisu potrebna te »da je došlo vreme da se uništi oruđe koje je bilo tako dobro«. Robespier nije poricao da je revolucija završena, samo, dodao je, ako se poslanici

slažu s njim da je cilj revolucije »da se postigne i sačuva sloboda«, onda klubovi i narodna udruženja predstavljaju očigledno jedino mesto gde ta sloboda može da se pokaže i gde sami građani mogu da je sprovode. A kad je dve godine kasnije gradsko veće u Nansiju pokušalo da raspusti jedno takvo udruženje, Robespjer je još uvek tvrdio: »Od svih kontrarevolucionarnih napada svakako je najgore proganjanje narodnih udruženja. Uzdrmati te stubove ustava znači minirati temelje slobode.« Ali tek što je preuzeo vlast i postao predsednik revolucionarne vlade nekoliko nedelja posle strasnog napada na gradsko veće u Nansiju, Robespjer se predomislio. Sada je govorio o »takozvanim narodnim udruženjima« i sve ih je, ako se nisu priključili jakobincima, označio kao »bastardna udruženja«. Sad je odjednom smatrao da postoji samo jedna »velika société populaire, francuski narod«, a jakobinci i njima priključena udruženja su samo zato tu »da tira-nima i aristokratima uteraju strah u kosti«, prema tome oni su samo orude revolucije koje se može i mora likvidirati onda kada revolucija bude završena. Ali francuski narod »nije išao na jedno mesto« mogao je da egzistira samo u reprezentativnom sistemu u kome je vlast konačno monopolizovala jedinstvenu moć hipotetički jednodušne nacije. Jer sekcijama su u prvom redu prebacivali da se »otvoreno zauzimaju za uspostavljanje novog federalizma« (Colo Derbua) i »da nije moguće ostvariti jedinstvo mišljenja dok se one ne odstrane« (Kuton). A to je, svakako, bila istina. Ako je Robespjer napravio izuzetak kod jakobinaca, onda to nije zato što je to njegova stranka, već zato što jakobinci nisu nikada bili narodni klub. Klub jakobinaca je nastao još 1789. kada su se opšti staleži prvi put sastali i potom se razvio u tipičan klub poslanika. Robespjer je pre no što je preuzeo rukovodstvo često govorio o »zaveri reprezentanata naroda protiv naroda«, pa i o »nezavisnosti reprezentanata od onih koje reprezentuju« i tu nezavisnost je nazvao »ugnjavanje«.

Kada Hana Arent rezimira navedene činjenice, ona kaže sledeće: »Shematski možemo ovako da opišemo konflikt jakobinske vladavine i revolucionarnih udruženja: *Prvo* se radilo o borbi republike protiv pritiska koji su neprestano vršili sankiloti, i to je bila borba na život

i smrt za javnu slobodu protiv masovne bede. *Drugi put* je jakobinskoj frakciji bilo stalo do monopolja državne vlasti kojeg je s pravom videla ugroženog od javnog duha koji se formirao u udruženjima. Teorijski su jedni nasuprot drugih stajali fikcija jednodušnog javnog mnenja, Rusova »opšta volja«, i javni duh. pluralizam mišljenja koji predstavlja neizbežni rezultat slobode mišljenja. Praktično to je značilo borbu za vlast između partijskog interesisa i chose publique, stvari javnosti. A *treći put* je državi bilo stalo do monopolja moći koji je pokušala da održavi od federalističkih tendencija i podele vlasti koja je inherentna federalizmu. To je u stvari bila borba nacionalne države protiv začetka prave republike. Na sva tri fronta se razotkrio duboki jaz između ljudi koji su izveli revoluciju i pomoću nje dobili funkcije i ugled i predstavama koje je narod imao o tome šta revolucija treba i šta može da učini.«

Francuska revolucija nas poučava o onome što obično ne opažamo: u njenom srcu imamo posla s konfliktom između novovekovnog partijskog sistema i jedinog oblika države koji je sama revolucija rodila. Ove dve strukture su nastale u istom istorijskom trenutku — prilikom rada nacionalne države i nestanka slobodne republike. Leve i revolucionarne partie koje su potom u nacionalnoj državi oblikovale revolucionarnu tradiciju i uzeli je u najam, hvatale su se ukoštač sa sistemom saveta s jednakim principijelnim neprijateljstvom kao što je to činila konzervativna ili reakcionarna desnica. Pošto je celokupni evropski unutrašnjopolitički arsenal dobio svoj pečat na osnovu partijskog sistema, pošto kao unutrašnjopolitički konflikt teško zamišljamo nešto drugo od konfliktova desnice i levice, onda nemamo nikavog smisla za presudni konflikt francuske revolucije. Jer tu je u stvari reč o konfliktu između parlamenta, izvora i središta svih, takođe i levih partie, i naroda koji je izgubio svoju vlast i svoje predstavnike. Neka se u revolucionarno-kritičkoj situaciji neka stranka oslanja na narodne mase koje joj pomažu prilikom pada parlamentarnog režima, ali kada ona dođe na vlast i kad se konstituiše jednopartijska diktatura pokazuje se da je ona ipak organizacija predstavnika koja se postavlja protiv naroda odozgo i spolia.

Marks, Lenjin i saveti

Narodna udruženja francuske revolucije su — gotovo sa neshvatljivom preciznošću — anticipirali one savete, sovjete i Räte, koji su se potom javljali u svakoj revoluciji XIX i XX veka. Ono što je iznenadilo Marks-a u zbivanjima u pariskoj komuni 1871. i Lenjina u prvoj ruskoj revoluciji 1905. bila su neočekivana događanja — u pogledu sistema saveta. Oni su takođe znali da su suočeni sa ponavljanjem koje nema nikakve veze sa svesnom imitacijom ili sećanjem na prošlost. (Redovna pojava saveta u evropskim revolucijama sugerise kontinuitet koji u stvari nije nikada postojao. Upravo odsustvo kontinuiteta tradicije ili organizovanog uticaja predstavlja ono što istovetnosti ovih pojava daje pečat zaplanjujuće neobičnosti.) Oni su, razume se, bili upućeni u revolucionarnu ulogu sekcija prve pariske komune, samo što u njima nisu naslućivali začetke novog oblika države. Usred zbivanja shvatili su da su konfrontirani sa organizacionim oblicima samog naroda koji su očigledno imali namjeru da prežive revoluciju. To je bilo očigledno suprotno svim uvedenjima o prirodi vlasti i nasilja. Pošto su isto kao i drugi ponikli u tradiciji nacionalne države i pošto nikada nisu analizirali državne oblike (ako je država samo funkcija društva, onda razlike među oblicima države gube sav smisao), revoluciju su zamišljali kao proces osvajanja vlasti, vlast su identifikovali sa monopolom državnih sredstava nasilja, a osvajanje vlasti sa oružanim ustankom. I Marks je kratko vreme govorio o »komunalnom uređenju koje organizuje jedinstvo nacije«, o tome »da će komuna biti politički oblik čak i najmanjeg sela«. Zaključivao je da komunalno uređenje predstavlja »konačno otkriven politički oblik u kome se može ostvariti ekonomsko oslobođenje rada«. Međutim, već dve godine kasnije on je napustio snove o samoupravnom sistemu i vratio se na realnopolitičke predodžbe o diktaturi proletarijata. Sada je smatrao da »radnici moraju težiti odlučnoj centralizaciji vlasti u rukama državne moći. Ne smeju ih zbuniti demokratski govor o slobodi opština, o samoupravljanju itd.« (»Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln«, Sozialdemokratische Bibliothek Bd. IV/, Zurich : Hattingen, 1885, str. 81).

Lenjin je u proleće 1905. s istinskim patosom govorio o sovjetima kao o izrazu »revolucionarne stvaralačke moći naroda«. Ali je odmah po završetku revolucije pokazao otpor prema savetima kao »nadpartijskim« ili »nepartijskim« organizacijama, te se poradao »da se takva tela [saveti radničkih deputata] mogu pokazati kao suvišna ako socijalna demokratija bude znala da svoj rad organizuje udarno i u širokim potezima.. Lenjin je 1917. godine s oduševljenjem pozdravio savete. Parola: »Svu vlast sovjetima« bila je istinita. Ali u godinama između dve revolucije on nije ništa učinio da bi preusmerio svoje razmišljanje i da bi uključio koncepciju saveta u jedan od mnogih partijskih programa. Zato su boljševici bili nepripremljeni na spontan razvoj u 1917. godini kao i 1905. Kada su se konačno u Kronštatu sovjeti usprotivili partijskoj diktaturi i kad je nespojivost sistema saveta i partijskog sistema postala očigledna, Lenjin je odmah odlučio da uništi savete, jer su ugrožavali monopol boljševičke vlasti.

Partijski sistem i sistem saveta

Ono što su saveti u evropskim revolucijama ugrožavali bio je partijski sistem kao takav. Tamo gde socijalistička revolucija nije bila poražena, zavladala je jednopartijska diktatura, ali to se dogodilo tek u borbi sa organima revolucije kao takvim, jer su saveti bili jedini politički organi naroda koji nisu pripadali nijednoj partiji. Jednopartijska diktatura je samo poslednji stupanj u razvoju nacionalne države uopšte i višepartijskog sistema posebno. »Konflikt između oba sistema, između partija i saveta bio je u prvom planu u svim revolucijama XX veka. Jeden nasuprot drugog stajali su princip predstavljanja i princip akcije i participacije. Saveti su bili organi akcije, revolucionarne partije organi predstavljanja. Mada su revolucionarne partije priznavale savete kao oruđe revolucionarne borbe, pokušale su i da u vreme revolucije njima vladaju. Dobro su znale da nijedna partija — bez obzira na stupanj revolucionarnosti — ne bi preživela transformaciju vlade u stvarnu republiku saveta. Pošto je za partie potreba za akcijom predstav-

ljala nešto privremeno, živele su u uverenju da je posle pobjede revolucije svaka dalja akcija jednostavno nepotrebna ili da je prevratička. Verolomnost i volja za moć nisu bili presudni faktori negativnog stava profesionalnih revolucionara prema revolucionarnim organima naroda. Tu se pre svega radilo o elementarnom uverenju — koje su revolucionarne partije delile sa svim ostalim partijama — da je cilj vlade blagostanje naroda i da supstanciju politike ne predstavlja akcija nego administracija. Zato je opravdana tvrdnja da partie od levih do desnih imaju više zajedničkog, no što su revolucionarne grupe ikada imale zajedničkog sa idejom saveta.«

Većina revolucija — daleko od toga da su postigle *constitutio libertatis* — nije ni bila sposobna da realizuje zaštitu građanskih prava i sloboda. Stoga kad raspravljamo o narodima i njihovim vladama ne smemo zaboraviti da je razlika između tiranije i ustavnog ograničene vladavine ista ili čak i veća od razlike između ograničene vladavine i slobode. »Ali neka praktični značaj ovog razlikovanja bude i tako velik, mi ni u kom slučaju ne smemo izjednačavati građanska prava sa političkom slobodom i civilizovanu vladavinu sa suštinom slobodne republike. Jer politička sloboda znači biti učesnik u vladanju — ili pak ništa ne znači.«

Najviše što višepartijski sistem može postići je određena kontrola onih kojima se vlast nad onima koji vladaju, ali to građaninu ne omogućava da postane učesnik u javnim poslovima. Najviše što građanin može očekivati je stanje »predstavljenosti«, ali očigledno je da postoji samo jedna stvar koja može biti reprezentovana i delegirana — interes i blagostanje ljudi. Čovekovo delovanje i mišljenje nije moguće reprezentovati. U predstavničkom sistemu se mišljenja ljudi u stvari ne mogu ustanoviti, jer jednostavno ne postoje. Mišljenja se formiraju u procesu otvorene diskusije i javne debate. Tamo gde ne postoje prilike da se formiraju mišljenja, možemo imati raspoloženje masa i pojedinaca — ali ne i njihova mišljenja. Najviše što jedan predstavnik može učiniti je da postupa onako kako bi postupali oni koje predstavlja kada bi za to imali priliku. Stvar je drugačija kad je reč o interesima koji se mogu objektivno ustano-

viti; u tom slučaju potreba za delovanjem i odlučivanjem potiče od različitih konflikata među interesnim grupama. Birači mogu pomoći grupa za pritisak i pomoći drugih sredstava istinski da utiču na ponašanje svojih predstavnika. Oni ih prisiljavaju da njihove želje realizuju na račun želja drugih grupa birača. Birač deluje u interesu svog privatnog života i blagostanja. Ostatak moći kojom raspolaže više liči na bezobzirno nasilje kojim ucenjivač vrši pritisak na svoju žrtvu, nego pak na moć koja potiče od zajedničkog delovanja i razmišljanja. Bilo kako bilo, ni ljudi ni politolozi ne sumnjaju da partije — zbog monopola nominacije — nije moguće smatrati organima naroda, već da one predstavljaju efikasne instrumente za krnjjenje i kontrolu moći naroda. Reprezentativna vladavina je postala oligarhijska, iako ne u klasičnom smislu vladanja retkih u interesu retkih. »Takva vlast je demokratska, jer blagostanje stanovništva i privatna sreća predstavljaju njene glavne ciljeve. Ali njena oligarhičnost se vidi iz činjenice da javna sreća i javna sloboda predstavljaju privilegij retkih.«

Ekonomija i sloboda

Principu predstavničke države je inherentno ubeđenje da participacija građana u javnim poslovima nije potrebna i da oni treba da budu zadovoljni predstavljanjem, jer su u društvu blagostanja sva politička pitanja administrativni problemi o kojima treba da odlučuju eksperți. U tom slučaju ni predstavnici naroda nemaju pravo područje delovanja, već se pretvaraju u administrativne činovnike čiji se posao ne razlikuje od upravljanja u privredi. Ako je to tako, onda bi saveti predstavljalji atavističke institucije, bez važnosti za područje ljudskih poslova. Ali slično bi važilo i za partijski sistem, jer administraciju određuje nužnost koja je osnova svih ekonomskih procesa. Potreba je apolitična. U društvu blagostanja antagonističke interese grupe više nije potrebno rešavati na nečiju štetu. Princip opozicije važi samo onoliko dugo koliko postoje istinski izbori koji prevazilaze objektivno važeća mišljenja eksperata. Ako je vladanje zbilja postalo administracija, onda partijski sistem može

dovesti samo do nekompetentnosti i rasipništva. Jedina aktuelna funkcija partijskog aparata bila bi borba protiv korupcije državnih činovnika, ali i to bi bolje obavljala policija.

Problem dvojstva ekonomije i slobode (politike) analizira Hana Arent pomoću Lenjina koga su jednom molići da u jednoj rečenici izrekne suštinu i cilj oktobarske revolucije. Lenjin je dao poznati i već dugo zaboravljeni odgovor: »Elektrifikacija i sovjeti«. Ova formula sadrži — za marksistu neobičnu — podelu ekonomije i politike, razliku između elektrifikacije kao rešenja socijalnog pitanja Rusije i sovjetskog sistema kao novog političkog tela koje je nastalo u revoluciji izvan svih partija. Elektrifikacija bi trebalo da ukloni bedu, sloboda bi trebalo da se rodi u središtu novog oblika vladavine, u sovjetima. Lenjin se odrekao mogućnosti racionalnog, neideološkog ekonomskog razvoja zemlje i obećanja novih institucija slobode kad je odlučio da samo boljševici mogu da budu pokretačka snaga elektrifikacije i sovjeta. On je verovatno svoj raniji stav promenio više iz ekonomskih nego političkih razloga, više zbog elektrifikacije nego zbog partijskog monopola. Bio je uveren da nekompetentan narod u zaostaloj zemlji ne može savladati bedu u uslovima političke slobode. »Lenjin je bio poslednji naslednik francuske revolucije. On nije posedovao teorijski koncept slobode, ali kad se u realnosti suočio sa njom, shvatio je o čemu se radi. Kad je nove institucije slobode, sovjete, žrtvovao partiji, za koju je mislio da će oslobođiti siromašne, onda je njegova motivacija još uvek bila u skladu sa tragičnim neuspehom francuske revolucije.«

Komentar

Istorijska analiza Hane Arent oštro osvetljava osnovni institucionalni konflikt jugoslovenskog društva: suprotnost između samoupravljanja i diktature proletarijata. O dvostrukoj prirodi našeg političkog sistema piše J. Županov sledeće: »On je, s jedne strane, institucionalno definiran kao sistem socijalističke demokracije, a s druge strane, institucionalno je definiran kao sistem diktature

proletarijata. Ta dva suprotna elementa političko-institucionalnog sistema imaju svoje zasebne organizacijske strukture. Organizacijski princip samoupravne demokracije je decentralizacija, dok je organizacijski princip diktature proletarijata demokratski centralizam. Organizacijska struktura socijalističke demokracije je sistem radničkog samoupravljanja i delegatski sistem. Organizacijska struktura diktature proletarijata je lenjinistička partija.»⁶⁰

Navedeno razlikovanje je u evropsku političku misao uveo Monteskje. Struktura (ili karakter) jednog oblika države predstavlja ono što određuje njen identitet, dok je princip oblika države ono što omogućava da ljudi mogu da deluju. Strukturalna i principijelna suprotnost Jugoslavije je realizovana kao politički sistem *partijskog partikularizma*. Dominacija partije je realizovana u republikama (a u manjoj meri kao relativna nezavisnost opština). Princip demokratskog centralizma je reduciran, a radničko samoupravljanje i delegatski sistem su nestvarne institucionalne formule. Formalizacija gigantskog samoupravnog sistema i — kao njen korelat — opšta politička apatija stanovništva omogućavaju da sve organizovane političke strukture imaju transmisionu ulogu. Decentralizovana varijanta jednopartijskog sistema ne omogućava da oblikovanje vrednosne orijentacije stanovništva koja bi se zasnivala na univerzalnim idejama participacije u javnom životu, političke jednakosti i političke slobode. Fragmentiranost socijalne strukture predstavlja izvor različitih vrsta partikularizma: od nacionalizma do anomičnog »interesa preduzeća«.

Specifičan element jugoslovenske ideologije predstavlja uporno insistiranje na načelnom razlikovanju institucionalnog sistema samoupravljanja i oligarhijske stvarnosti (»sistem nije kriv«). Metodologiju ovakve ideologije Marks je opisao ovako u polemici sa Prudonom:

»Pošto g. Proudhon stavlja na jednu stranu vječne ideje, kategorije čistog uma, a na drugu stranu ljudi i njihov praktični život, koji je po njemu primjena ovih kategorija, kod njega od samog početka sretate dualizam između života i ideje, između duše i tjela...«⁶¹ Ljudi treba da realizuju institucionalizovanu ideju samoupravljanja. Međutim, samoupravljanje nije institucionalizovana

ideja, nego kratkotrajna istorijska realnost evropskih revolucija. (Izdvajanje sistema saveta iz konteksta evropskih revolucija predstavlja filatarsku metafiziku.) Nikakva evolucija jednopartijskog sistema ne može dovesti do republike saveta. Možemo samo razmišljati o evoluciji političkog pluralizma u Jugoslaviji (pre svega o samostalnosti sindikata i Socijalističkog saveza). Ali ni o tome nije moguće govoriti bez postojanja socijalnog pokreta.

Napomene

¹ Istraživanja 1969., 1970. i 1971. bila su sprovedena u 100 radnih organizacija Slovenije. Ukupan broj respondenata je 3000 (B. Kavčič, *Samoupravni odnosi i gospodarska uspešnost*, Raziskovalni center za samoupravljanje RZ ZSS, Javno mnenje št. 37, Ljubljana, 1972). Za godine 1974. i 1981. navedeni su rezultati naših istraživanja.

² U istraživanju smo utvrdili samoupravnu aktivnost u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u radnoj grupi. U OOOUR-u nas je interesovala aktivnost na sledećim područjima: izrada dugoročnog plana, imenovanje rukovodilaca, predlažanje kandidata za samoupravne organe i delegacije, određivanje merila za podelu ličnih dohodata, investicije i podela stanova. U radnoj grupi smo vodili računa o sledećim područjima: izrada mesečnog plana, podela radnih zadataka među radnicima koji zajedno rade, određivanje radnog vremena (odmori, izmene, odsustva), primanje i otpuštanje saradnika te imenovanje rukovodećeg u radnoj grupi. Na svim tim područjima respondenti su mogli da izaberu jedan od sledećih odgovora: uopšte ne saradujem; unapred sam obavešten o predlozima; raspravljam i dajem preloge; odlučujem o predlozima.

³ Na područjima koja su nabrojana u napomeni 2 utvrdili smo i samoupravne interese. Mogući odgovori su bili: ovo područje me ne zanima; voleo bih da sam unapred obavešten o predlozima; voleo bih da raspravljam i dajem preloge; voleo bih da odlučujem o predlozima.

⁴ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed 1976, str. 248.

⁵ Ibidem, str. 274.

⁶ Ibidem, str. 249.

⁷ M. Seeman, "The Signals of '68: Alienation in Pre-Crisis France", American Sociological Review, 37 (August 1972), str. 385—402.

⁸ R. Blauner, *Alienation and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press, 1964.

⁹ M. Seeman, nap. cit.

¹⁰ B. Kavčič, "Distribucija vpliva u podjetjih industrije Inudarstva Slovenije", Raziskovalni center za samoupravljanje, RS ZSS, Javno mnenje št. 15, Ljubljana, 1968.

¹¹ Almond i Verba su u uporednom istraživanju u koje je uključeno pet zemalja utvrdili i stepen političke nemoći. Pozitivno su je definisali kao subjektivnu političku kompetentnost i utvrdili njen stepen pomoću pet pitanja; jedno od tih je bilo i naše pitanje. U svakoj zemlji su oni više obrazovani manje politički nemoćni (*The Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press, 1963, str. 237).

¹² U gore citiranoj uporednoj studiji utvrdili su i odnos između uključenosti u organizaciju i političke nemoći. U svakoj

od zemalja i na svim nivoima obrazovanja uključenost smanjuje političku nemoć (Almond i Verba, nap. cit., str. 317).

¹³ Podaci za SAD i Francusku su objavljeni u M. Seeman, nap. cit., str. 389.

¹⁴ U istraživanju 1980/81. utvrđivali smo stepen societalne alienacije pomoću više stavova. Navodimo jedan od stavova za svaku vrstu alienacije i procenat alieniranih radnika: Nemoć: neki ljudi su u životu uspešni a drugi su neuspeli bez obzira koliko se trude i naprežu (72%); Besmislenost: često mi se čini da je politika tako komplikovana stvar da zapravo ne znam šta se u našem društvu dogada (66%); Anomija: da bi danas čovek nešto postigao gotovo je prisiljen da čini stvari koje nisu susvlim u redu (49%).

¹⁵ Najkompletnije istraživanje koje pokazuje podređen položaj radnika u radničkom savetu sproveo je J. Obradović. U tom istraživanju je stvarna moć socijalnih grupa indicirana brojem prihvaćenih predloga u radničkom savetu. S obzirom na takav kriterij članovi rukovodstva predstavljaju najmoćniju grupu u preduzeću, a najmanje su uticajni istraživači, tehnolozi i proizvodni radnici (J. Obradović, G. Bertesi, »Moć i odgovornost u samoupravnom socijalizmu«, Naše teme, 18 /br. 11, 1974/, str. 1902—1903).

¹⁶ M. Mulder, »Power Equalization Through Participation«, Administrative Science Quarterly, 1971, 1.

¹⁷ Veljko Rus smatra da se jednostranost samoupravnog sistema manifestuje pre svega u tome da on nije sposoban da razrešava individualne i kolektivne sukobe u radnim organizacijama i da nije efikasan u sprovođenju zaštitničke funkcije. Ovo stanje možemo popraviti time što prihvativamo da u kolektivima postoje socijalne suprotnosti i time što ćemo početi da razvijamo samostalni sistem radničke kontrole koji bi bio usmeren na to da razrešava i svakodnevno reguliše ove suprotnosti (»Samoupravljanje i radnička kontrola«, Gledišta, 15 /br. 11—12, 1974/, str. 1079—1080).

¹⁸ G. Pearl and J. B. Roter, »A Personality Correlate of Social Action«, Journal of Personality, 31 (br. 1, 1963), str. 58—64.

¹⁹ E. Ransford, »Isolation, Powerlessness and Violence«, American Journal of Sociology, 73 (br. 2, 1968), str. 581—591.

²⁰ Naši podaci su uskladeni sa istraživanjem koje je Alejandro Portes sproveo na uzorku radnika iz Čilea. On je konstatovao da stepen frustracije nije bio povezan sa spremnošću na kolektivnu akciju, a s njim je bila pozitivno povezana strukturalna interpretacija frustracije (»On the Logic of Post-Factum Explanations: The Hypothesis of Lower — Class Frustration as the Cause of Leftist Radicalism, Social Forces, 50 /br. 1, 1971/, str. 26—44).

²¹ O. Anweller, Die Rätebewegung in Russland 1905—21, Leliden: F. J. Brill, 1950, str. 6.

²² Ibidem.

²³ J. Županov, Marginalije o društvenoj krizi, Zagreb: Globus, 1983, str. 148.

²⁴ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 3, Beograd: Prosveta, 1972, str. 144.

²⁵ Ibidem, str. 131—132.

²⁶ Ibidem, str. 143.

²⁷ O odnosu političke i ljudske emancipacije Ljubomir Tadić kaže sledeće: »Politička emancipacija je [...] deo ljudske emancipacije, pa je stoga socijalizam, koji stremi potpunoj ljudskoj emancipaciji, ne sme ignorisati, a da istovremeno ne dovode u pitanje razlog svoga postojanja i legitimnost svojih ciljeva. Ili, ukidanje političke emancipacije u procesu socijalističke izgradnje ima samo onda smisla ako kao emancipacija bude zbilja nadmudrena, tj. ako čovečnost iz nadindividualne, otudene sfere političkog i društvenog života bude vraćena u stvarni empirijski život individua i njihove odnose.« (—Socijalizam i emancipacija—. U: Mihailo Đurić, Ivan Urbančić, *Mišljenje — na koncu filozofije*. In memoriam Dušan Pirjevec, Ljubljana: Samozaložba, 1982, str. 133).

²⁸ E. Durkheim, *The Division of Labor*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1947, str. 28.

²⁹ R. Michels, *Political Parties*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1949.

³⁰ N. Buharin, *Historical Materialism*, New York: International Publishers, 1925, str. 300—311

³¹ E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, IC »Komunist«, 1977, str. 85.

³² Ibidem, str. 187—188.

³³ Ibidem, str. 200.

³⁴ Ibidem, str. 95—96.

³⁵ Ibidem, str. 91—92.

³⁶ Ibidem, str. 93.

³⁷ Ibidem, str. 90—91.

³⁸ Ibidem, str. 78.

³⁹ Lenin, *Dela*, tom 32, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1976, str. 257—258.

⁴⁰ Ibidem, str. 284.

⁴¹ Ibidem, str. 315.

⁴² Lenin, *Dela*, tom 5, str. 149.

⁴³ L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, BIGZ, Beograd 1983, tom 2.

⁴⁴ O. Anweiler, *op. cit.*, str. 341.

⁴⁵ Lenin, *Werke*, Bd. 21, Berlin: Institut für Marxismus — Leninismus pri CK SED, 1981, str. 341.

⁴⁶ Lenin, *Werke*, Bd. 27, str. 205.

⁴⁷ V. I. Lenin, »Prvobitni projekt rezolucije Desetog kongresa RKP(b) o sindikalističkom i anarhističkom skretanju u našoj partiji«. U: P. Vranicki (ur.), *Samoupravljanje*, Prvi svezak, Zagreb: Globus, 1982, str. 239—240.

⁴⁸ R. Luxemburg, »Organizaciona pitanja ruske socijaldemokratije«, *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 89.

⁴⁹ R. Luxemburg, »Ruska revolucija«, *Izabrani spisi*, str. 295.

⁵⁰ Ibidem, str. 293.

⁵¹ Ibidem, str. 297.

- ³² O. Negt, Rosa Luxemburg: „Zur materialistischen Dialektik von Spontaneität und Organisation“. U: Claudio Pozzoli (ur.), *Rosa Luxemburg oder Die Bestimmung des Socialismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1974, str. 159.
- ³³ G. Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb: Naprijed, 1977, str. 106.
- ³⁴ Ibidem, str. 111—112.
- ³⁵ Ibidem, str. 112.
- ³⁶ Ibidem, str. 110—111.
- ³⁷ Ibidem, str. 136.
- ³⁸ Ibidem.
- ³⁹ Ibidem, str. 138.
- ⁴⁰ Ibidem, str. 78.
- ⁴¹ Ibidem, str. 100.
- ⁴² Ibidem, str. 417.
- ⁴³ Ibidem, str. 18.
- ⁴⁴ T. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb: Naprijed, 1977, str. 85.
- ⁴⁵ Ibidem, str. 86.
- ⁴⁶ L. Kolakowski, *Die Hauptströmungen des Marxismus*, Dritter Band, München: Piper, 1979, str. 307.
- ⁴⁷ Ibidem, str. 308—309.
- ⁴⁸ G. Lukacs, op. cit., str. 365—389.
- ⁴⁹ Ibidem, str. 375.
- ⁵⁰ Ibidem, str. 377.
- ⁵¹ Ibidem, str. 377—378.
- ⁵² Ibidem, str. 378.
- ⁵³ K. Marx, *Kapital*, knjiga III, Beograd: Kultura, 1948, str. 756.
- ⁵⁴ L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, prvi tom, Beograd: BIGZ, 1980, str. 500—501.
- ⁵⁵ K. Marx, *Kapital*, knjiga I, Beograd: Kultura, 1947, str. 43.
- ⁵⁶ Svi Nićevići citati su iz *Volja za moć*, Beograd: Prosveta, 1972.
- ⁵⁷ H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1955, str. 687—689.
- ⁵⁸ Ibidem, str. 691.
- ⁵⁹ H. Arendt, „On Revolution“ (Chapter six: *The Revolutionary Tradition and Its Lost Treasure*), New York: The Viking Press, 1965, str. 217—285.
- ⁶⁰ J. Županov, op. cit., str. 16.
- ⁶¹ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 7, Beograd: Prosveta, 1974, str. 460.

Sadržaj

Prvi deo

RADNICI I KLASNA STRUKTURA DRUŠTVA

1. Socijalni sistem radne organizacije 9
2. Alienirani rad 15
3. Radnički sindikati 26
4. Reprezentativnost političkog sistema 34
5. Struktura svesti 40
6. Radnici koji štrajkuju 59

Drugi deo

PLURALIZAM I HEGEMONIJA

7. Samoupravljanje i politički pluralizam 85
 8. Istoriski subjekt i klasna svest 98
 9. Svest i moć 111
 10. Samoupravljanje i evropske revolucije 128
- Napomene 138

